

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVILAP

Szerkeszti: Barabás András, Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Olvasószerkesztő: Tóth Tünde.

»leelvtársazza a tömeget«

VEKERDY TAMÁS

»civilizált népek nem teszik«

ENGEL PÁL

»hazám te mindenem!«

SZILÁGYI ÁKOS

Mcmxcviii December

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA SZÁZNEGYVENKILENC FORINT

44 KAZOVIA-5

44 KAZOVIA-5

MCMXCVIII DECEMBER

TIZEDIK ÉVFOLYAM TIZENKETTEDIK SZÁM

Beszélgetés 2000-ben Engel Pállal 3

Kishore Mahbubani Tudnak-e az ázsiaiak gondolkodni? 10

Szilágyi Ákos *A létező A* 16

Csengery Kristóf *Versek* 21

G. István László *Versek* 24

Vekerdy Tamás 1956 26

George Bruce *Versek* 47

Richard Aczel Wilhelm Furtwängler esete 50

Et in Arcadia ego 52

E számunkat EL KAZOVSKIJ grafikáival illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: BOJTÁR ENDRE.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS, TÖRÖK ANDRÁS, LENGYEL LÁSZLÓ.

SZERKESZTŐTÁRSUNK: KÁLMÁN C. GYÖRGY (1995-TŐL 1996-IG).

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA.

SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETHI LUDMILLA.

LEVÉLCÍM: 1011 BUDAPEST, BEM RAKPART 6.

TELEFON ÉS FAX: 201-0880

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST, BOKOR U. 23-25.

TELEFON: 436-2000. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ A HÍRLAPELŐFIZETÉSI IRODÁBAN (BUDAPEST, ORCZY TÉR 1.

LEVÉLCÍM: HELIR, BUDAPEST 1900), EZENKÍVÜL BUDAPESTEN A MAGYAR POSTA RT. HÍRLAP-ELŐFIZETÉSI ÉS ELEKTORIKUS POSTA

IGAZGATÓSÁG KERÜLETI ÜGYFÉLSZOLGÁLATI IRODÁIBAN, MÁSUTT A HELYI POSTAHIVATALOKNÁL.

ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 1788 FT, FÉL ÉVRE 894 FT, NEGYED ÉVRE 447 FT.

KÉSZÜLT GOUDY ÉS NICHOLAS COCHIN BETŰKKEL. SZEDTE: KOCSIS JÁNOS. TÖRDELES ÉS SOKSZOROSÍTÁS: OSIRIS KIADÓ.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A SOROS ALAPÍTVÁNY ÉS A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP.

KORTÁRS CSEH ÍRÓK A Kalligram Könyvkiadó ajánlata

Jiří Menzel: Hát, nem tudom...

Terjedelem: 128 oldal, kötve
ISBN 80-7149-196-9, Ára 999 Ft
A kötetben olvasható tárcákban ugyanazt a szellemes és elbűvölő, a kisemberek életének fontos kérdéseit megdöbbentő őszinteséggel megfogalmazó, a társadalmi és emberi torzulásokat feltáró, a sznobizmus, az erkölcsök és értékek megingását bemutató, a pöffeszkedő kispolgáriságot remek szatírával ostorozó Menzelt ismerhetjük fel, akit filmjeiből jól ismerünk.

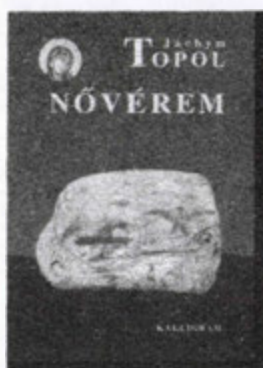

Jiří Menzel: Hát, nem tudom... – másodszer

Terjedelem: 128 oldal, kötve
ISBN 80-7149-238-8, Ára 999 Ft
Amikor egy évvel ezelőtt megjelent tárcám első kötete, bátorkodtam belőle egy példányt hőn szeretett köztársasági elnökünknek, Václav Havelnek ajándékozni. Könyvemet, többek között, eképpen ajánlottam figyelmébe:
Ez egy olyan könyv, melyet én a WC-ben olvasok. Az a nagy előnye, hogy bárhol könyvtárra olvashatom, s csupán annyi ideig, ameddig nekem tetszik.

Ludvík Vaculík: Cseh álmoskönyv
Terjedelem: 472 oldal, kötve
ISBN 80-7149-221-3, Ára 2200 Ft
Első megközelítésre a *Cseh álmoskönyv* a csehszlovák ellenzék belső »gettójának« átfogó dokumentuma, részletes rajz az ellenzék hétköznapijairól, gondjairól. *Vaculík pontos képet ad azokról a társadalmi viszonyokról, melyek hozzájárultak a gettó kialakulásához* – írja a regényről egy másik ellenzéki, Václav Havel 1983-ban.

Jáchym Topol: Nővérem
Terjedelem: 464 oldal, kötve
ISBN 80-7149-239-6, Ára 2200 Ft
A *Nővérem* rendkívüli atmoszférájú regény, hol lelassuló, hol pedig hömpölygő, sodró lendületű tudatfolyam, amely az érzékeny olvasót hamar magával ragadja. Talán ezért válhatott kultuskönyvvé nemcsak Csehországban, hanem Németországban is.

Petr Rákos: Corvina, azaz A hollók könyve
Terjedelem: 288 oldal, kötve
ISBN 80-7149-233-7, Ára 1700 Ft
A magyar származású szerző regénye, amely 1993-ban elnyerte a Cseh Irodalmi Alap évi irodalmi díját, a széles skálájú és gazdag, alig észlelhető iróniától a misztifikáción keresztül a helyzetgrotteszkig terjedő humorával szórakoztatóan és intelligensen játszadozik a komoran romantikus hollómotívummal.

Josef Škvorecký:

Az emberi lélek mérnöke I-II.
Terjedelem: 328 és 360 oldal, kötve
ISBN 80-7149-237-X, Ára 3000 Ft
Az *emberi lélek mérnöke* tükrözi Škvorecký írói kvalitásainak minden jellemzőjét: a mindig szórakoztató, de sohasem olcsó meseszöveget, az érzéletes jellembrázolást, a lírai és az epikai elemek, illetve a reális és a fiktív

történetek finom egymásba ötvözését, az időskok szinte önként kínálkozó váltakozását, a gyakran szarkazmussá élesedő humort és iróniát. A regény cselekménye Kanadában játszódik, de retrospektív rétegei visszavezetnek a német megszállás alatti Csehországba. A regény a második világháború utáni cseh próza egyik méltán világhírű alapműve.

A könyvek megrendelhetők: Pesti KALLIGRAM, Tüzoltó u. 8., 1094 Budapest, Tel.: 2153614

Beszélgetés 2000-ben Engel Pál történésszel

V

AN-E VALAMI ALAPVETŐ

KÜLÖNBBSÉG A TÖRTÉNÉSZ ÉS MÁS SZELLEMTUDOMÁNYOK MŰVELŐI KÖZÖTT? EGY JÓ TÖRTÉNÉSZ PÉLDÁUL ISMERI A TÖRTÉNELMET, MÍG, ÚGY GONDOLOM, NEM AZ A JÓ FILOZÓFUS, AKI ISMERI A FILOZÓFIÁT.

Nézd, valamit mindjárt az elején tisztáznunk kell. Te itt, ahogy látom, olyan kérdéseket akarsz feltenni nekem, amelyek megválaszolása filozófiai érdeklődést, sőt tájékozottságot igényel. Ezért tudnod kell: nekem ehhez szemernyi tehetségem sincs. A gondolkodásmódom, így mondhatnám, betegesen konkrét és földhözragadt. Ez valószínűleg genetikai adottság, de ha nem, akkor is késő már segíteni rajta. Tudod, amikor egy gimnáziumi fizikapélda úgy kezdődött, hogy „egy korcsolyázó x km/óra sebességgel szágul”, akkor a szemem előtt nem egy képlet jelent meg először, mint másoknak, hanem a jégpálya, rajta egy gyönyörű leányzó, lobogó sállal a nyakában. A leányzó nem vonta el teljesen a figyelmemet a feladatról, de csak akkor voltam képes koncentrálni rá, ha világosan láttam, miről van szó. Ez sajnos így volt, és így is maradt. A történelemtől is mindmáig csak így, ennyire vizuális formában tudok gondolkozni. Ez a földhözragadt „szemlélet” – ez a szó itt nagyon találó – történészként végül is a hasznomra vált az idők folyamán. Néha azonban nehézségeket okoz, például most, amikor nagyon elvont dolgokról kellene beszélgetnünk.

Fogalmam sincs tehát, milyen a jó filozófus; egy biztos: nem olyan, mint én. Ami pedig a többi szellemtudományt illeti, nem tudom igazán, mivel foglalkoznak és mik a gondjaik. Valamennyire még a régészetet meg a nyelvészetet ismerem, ezeket is csak messziről, de azt hiszem, szellemtudományokról szólva nem ezekre gondoltál.

AKKOR ÍGY TESZEM FEL A KÉRDÉST: KI, VAGY MI A TÖRTÉNÉSZ? MIVEL FOGLALKOZIK?

A közvélekedés szerint a történészek olyan tudósfelek, aki többnyire érdektelen szakkikket írnak egymásnak, néha azonban a laikusoknak is elmondják, hogy szerintük hogy volt régen. Mármost egyikük szerint így volt, a másik szerint úgy, amitől a dolog elég komolytalannak tűnik. Azok azonban, akiket érdekel a múlt, mégis szívesen olvassák a történeti műveket, sőt, ez igazán érdekes, többnyire el is hiszik, amit olvastak.

Ez a vélekedés valójában egybemos két dolgot: a történelem kutatását és a történelem elbeszélését, amiből rengeteg félreértés származott és származik.

Főleg ez az oka, hogy kevesen tudják, mi a történettudomány valódi természete, értéke és feladata. És szerintem részben innen van, hogy a történettudományt kevesen tekintik „valódi” tudománynak.

Valójában az a valaki, akit történésznek nevezünk, két teljesen különböző tevékenységet folytat: egyfelől kutatómunkát végez, másfelől történelmet ír. Ez a kettő merőben más valami, nem volna szabad összekeverni. Sajnos, persze, maguk a történészek is összekeverik, sőt találkoztam olyan nézettel, hogy a különbség nem is létezik: hogy a „népszerű” történelemkönyv nem egyéb, mint a tudományos eredmények közérthető, eladható változata.

Számomra a különbség, minél többet gondolkozom felőle, annál világosabb és annál fontosabb. Világos azért, mert a zsigereimben érzem. Kutatni szeretek, ún. történelemkönyvet viszont kifejezetten nem szívesen írok, ennél fogva tévedhetetlenül tudom, hogy mikor melyik tevékenységet végzem. Emberfia meg nem tudna győzni róla, hogy a kettő ugyanaz. Fontos pedig azért, mert mindannak, amit a továbbiakban még el szeretnék mondani, ez a megkülönböztetés az alfája és omegája.

Amikor kutatóként dolgozom, szeretnék valamit kideríteni. Valamit, amit nem tudok, vagy amiről úgy gondolom, hogy rosszul tudjuk. Lehet, hogy ehhez elég „megfigyeléseket” végezni, azaz elég bizonyos típusú adatokat módszeresen összegyűjtenem. Az is lehet, hogy egy vagy több problémát kell megoldanom. Egy biztos: egyetlen célja a tevékenységemnek az, hogy az ismereteimet bővítsem. Ennek a munkának az eredményei azok, amiket én történeti tényeknek tekintek.

Az, amit történetírásnak neveznek, és amelynek termékei a laikus kezébe kerülnek, egészen más tevékenység. A történetíró nem új ismeretekhez akar jutni, hanem a már meglevőkből komponál valami minőségileg mást: egy „sztorit”. Amikor ezt teszi, természetesen sokat felhasznál azokból a tényekből, amit ő vagy mások kutatóként megállapítottak. Ő azonban többé-kevésbé önkényesen válogat a tények között: egyesek szerint a „sztorihoz” tartoznak, ezért hivatkozik rájuk; másokat mellékesnek lát, ezeket figyelmen kívül hagyja. Muszáj így tennie, hiszen végtére az összes „tényt”, amit ismerünk, nem mondhatja el. A „sztori” azonban, ez nyilvánvaló, máris magán viseli a szubjektív ítéletalkotás elemeit. Ez már nem tudományos termék, hanem valami más. Ráadásul nem is csupán „tényekből” áll: a történetíró feldíszíti olyan elemekkel, amelyek a tudományos munkától kifejezetten idegenek: *értékítéletekkel*. Nem sokat ér és nem is

érdekes az olyan történeti mű, amelyből hiányzik frójának személyes véleménye például a szereplők motivációjáról vagy egy-egy esemény jelentőségéről. Ennek a véleménynek azonban ahhoz, amit én tudományként tekintek, végképp semmi köze. Egy jó történelemkönyvnek a mához, a mai olvasóhoz kell szólnia. „A múltból arra emlékszünk, ami érdekelt bennünket. A történelmi válogatást azok a kérdések szabják meg, amelyeket a jelen tesz fel a múltnak” – fogalmazta meg egy nagyon okos ember, Raymond Aron. Ebbe beletartozik, hogy Hunyadi Mátyás miért volt „nagy király”, vagy hogy a mohácsi csata miért „fontos”. Ez azonban nem történettudomány, hanem egy kutató személyes nézete a jelen és a múlt viszonyáról. Felhasználja a tudomány eredményeit, de hozzáteszi a saját értékrendjét, a saját világnézetét. Mint mű így lesz hiteles, de természetesen eleve nem lehet objektív, sőt nem is kell annak lennie. Csak az a kötelező – de az aztán nagyon! –, hogy a szerző beleszöjje a „sztoriba” a tudomány megállapításait, és közülük mindazt figyelembe vegye, ami a tárgyat tekintve elvárható.

„VALÓDI” TÖRTÉNELEM TEHÁT VÉGEREDMÉNYBEN NINCS IS? VAGYIS AMIT ERRŐL OLVASHATOK, AZT MINDENESTÜL ÁTFORMÁLJA A TÖRTÉNÉS SZUBJEKTUMA?

Amit a történész szubjektivitásáról mondtam, azt csak a történetírásra értettem. Amikor a történész kutat, akkor tényekkel dolgozik, a történelmi tények pedig számomra, ugyanolyan valóságos dolgok, mint a fizikai tények, ugyanúgy léteznek, mint azok, csak nem a jelenben, hanem a múltban. A történész épp annyira a megfigyelő helyzetében van, mint a fizikus. A fizikus olyan jelenségeket figyel meg, amelyek – szerinte – ismétlődnek vagy megismételhetők; bár meg kell jegyezni, hogy az az alma, amelyet Galilei leejtett – ha leejtett – a pisai toronyból, egy történész számára korántsem ugyanaz az alma, amelyet ma leejtesz a lakásod erkélyéről. Bármint állunk is azonban az almával, a történész mindenesetre *per definitionem* olyan tényekkel találkozik, amelyek a múltban játszódtak le, és sohasem ismétlődnek meg. Ez a különbség fontos, mert befolyásolja a kutatás módszerét. Mégsem változtat az alaphelyzet: mindketten, a fizikus is, meg én is, jelenségeket figyelünk meg, és megpróbáljuk őket szakszerűen és tárgyilagosan leírni, illetve megmagyarázni.

Történelmi tényen a laikus rendszerint olyasmit ért, mint a mohácsi csata vagy a francia forradalom. Valójában ezek egyike sem tény, hanem bizonyos számú – néha rengeteg – tény többé-kevésbé önkényes csoportosítása és konvencionális elnevezése. A történelmi tény számomra az elemi esemény; ugyanaz a névtelen valami, mint a jelen tényei: sok milliárd ember pillanatnyi ténykedése évszázadokon, sőt évezredekken keresztül. Beleértem persze a „fontos” tényeket, amelyek sokak életét befolyásolják: ilyen volt régen egy hadüzenet, ma ilyen lehet egy fontos cipzár lehúzása. De beleértem az olyasmit is, amit Durkheim annak idején „társadalmi ténynek” nevezett; vagyis tulajdonképp mindent, ami akár egymagában, akár csoportosítva történelmi jelenségként értékelhető. Ha 750-800 évvel ezelőtt egy vallon, flamand vagy német parasztcsalád székérre ült, és elindult a messzi Keletre, ez is

„tény” volt, legfeljebb azt lehet rá mondani, hogy nem volt fontos. De ha kiderül, hogy sok tízezer család tette ugyanezt néhány évtizeden belül, akkor arra már nem mondjuk, hogy nem fontos. Annyira az, hogy a történész nevet is ad a sok tény együttesének: elnevezi *Ostsiedlung*-nak. Ez nem tény, hanem a tényekből absztrahált fogalom, de attól még lehet és van valóság-tartalma.

A TÖRTÉNÉS EZEK SZERINT A TÉNYEKBŐL ESEMÉNYEKET, FOLYAMATOKAT ABSZTRAHÁL ÉS ÁLTALÁNOSÍTÁSOKRA JUT? NETÁN „TÖRVÉNYSZERŰSÉGEKET” IS MEGÁLLAPÍT?

Jó kérdés, mert csakugyan találkozunk, főleg humán körökben, azzal az elterjedt téveszmével, hogy a tudomány végső célja és lényege törvények megállapítása, olyasféléké, mint a fizikában. Hogy az az igazi tudomány, amely képes a mondanivalója lényegét ilyen törvényekbe foglalni, sőt az az igazi, ha ezt képletben, tehát mennyiségi összefüggés alakjában teszi meg. Nem is régen még virágzott – meglehet, ma is virágzik – olyan képtelen irányzat, amely a történelem kutatásában a kvantifikáció egyedül üdvözítő voltát hirdette. Hogy csak az az „igazi” történelmi tény, amit számszerűsíteni tudunk. Igaz, ezt Amerikában találták ki, ahol az egyetemeken már jó ideje, tudjuk, mindenféle zöldség megterem.

Ezek a képzetek a számok és a törvények misztikus erejéről valahogy a múlt századból maradtak a nyakunkon. Főként alighanem olyanok fogékonyak rá, akiknek a fizika igazából csak Keplert és Newtont jelenti, mert többet nem értenek meg belőle, matematikát pedig számok nélkül el sem tudnak képzelni. Akik nem is hallottak például halmazokról, topológiáról, gráfelméletéről, soha nem láttak – pláne nem készítették – folyamatábrát, és talán a számítógépet is csak bekapcsolni tudják. Ma már legfeljebb ők gondolhatják, hogy az „igazi” történészek számadatokkal kell dolgoznia, és az a dolga, hogy „törvényszerűségeket” fedezzen fel. Én úgy gondolom, hogy ez badarság. A történelem egyedi folyamat, amelyben soha semmi nem ismétlődik (noha persze vannak hasonló jelenségek térben is, időben is), következtetésképp nemcsak „törvényei” nincsenek (nem lehetnek), de még „törvényszerűségei” sem. Ettől még bőven lehet tudomány.

HA NINCSENEK TÖRTÉNELMI „TÖRVÉNYSZERŰSÉGEK”, AKKOR VÉGÜL IS MIT KUTAT A TÖRTÉNÉS? ÖNNÖN LEKÉ? MI IRÁNYÍTOTT KUTATÁSAIDBAN: A KEZDET KEZDETÉN, MONDJUK GYEREKKÉNT, AZTÁN AMIKOR NEM VOLTÁL HIVATÁSOS TÖRTÉNÉS, MAJD AMIKOR AZ LETTÉL, ÉS MOST?

Először is, hogy mit kutat a történész? Vagy azt, ami érdekli, vagy azt, amire megbízást kap. Megbízásból is szülehetnek igen jelentős munkák, de az igazi, azt hiszem, az, ha valaki észrevesz egy problémát, és megpróbálja megoldani. Többnyire így dolgoztak az igazán nagy történészek, például Mályusz Elemér vagy Szűcs Jenő. Náluk mindig lehet tudni, mit miért írtak. Látni, hogy mikor melyik kérdés foglalkoztatta őket. Olyan, amely addig nem vetődött fel, vagy felvetődött ugyan, de a megoldását nem találták kielégítőnek.

Hogy miért ír a történész? Részben már feleltem rá: azért, mert megbízták vele, mint Szűcs Jenőt az utolsó Árpádok vagy Mályuszt a Zsigmond-kor történetének megírásával. Vagy azért, mert valami felébresztette a kíváncsiságát, mint Szűcsét a gabonaár alakulása vagy Mályuszt a magyar aranyforint sűrű emlegetése bajorországi oklevelekben. Vannak persze ebben a szakmában is, akik egyedül azért írnak, hogy legyenek publikációik, de komoly szakemberrel ez nem fordulhat elő, neki mindig akad kérdése, amelyre választ keres.

Ami a saját kutatói pályafutásomat illeti, azt hiszem, ez kevésbé szokványos. Az a helyzet, hogy a történelemmel nagyon korán eljegykedtem. Olyan korán, hogy többé semmilyen más pálya nem került számomra szóba. Kezdetől fogva nyilvánvaló volt, hogy csakis történész lehetek, bár nemigen tudtam, hogy mit is kell majd csinálnom valójában; az anyám pedig folyton ezt kérdezte (mert ezt meg ő nem tudta): „És miből fogsz megélni?” Úgy alakult, hogy volt otthon néhány történelemtanulmányunk, és ezeket böngészve-tépdésve már 6-7 évesen beleszerettem az uralkodókba és a római számaikba. A szövegből aligha érthettem többet, mint annyit, hogy volt például egy Franciaország nevű ország, ahol hajdan VI., VII., IX., XI. XII., XIII., XIV., XV., XVI. és XVIII. Lajos nevű királyok uralkodtak. Ma már kideríthetetlen, miért találtam ezt gyerekfejjel annyira izgalmasnak, de tény, hogy lenyűgözött. Különösen pedig a probléma, ami lássuk be, nyilvánvaló: néhány Lajos hiányzott. Miért nincs szó VIII., X. vagy XVII. Lajosról? Gyereklogikám szerint kellett, hogy ilyenek is legyenek, a könyvben azonban nem találtam őket! Az okát még nem tudtam, de a kíváncsiság, amit felébresztett, végleg eldöntötte a sorsomat. Nemsokára módomban nyílt beleásni magam egy Révai Nagy Lexikonba, és ott, legnagyobb gyönyörűségemre, megtaláltam az összes hiányzó Lajost, sőt még az évszámaikat is! Az uralkodóknak tehát évszámaik vannak, és eszerint sorba lehet rakni őket! Fantasztikus felfedezés volt, el sem tudom mondani, milyen boldogsággal töltött el. Új világ tántult fel előttem, amely azóta sem szűnt meg elvárásolni. Tény, hogy egy ideje, amikor kutatok, már érettebb szempontjaim is vannak, de a szenvedély, hogy adatokat gyűjtsék és rendezem őket, máig megmaradt. Mindig rettegtem is tőle, hogy egyszer valaki úgy jellemez majd: a „hangyaszorgalmú Engel”. Ez valahogy nem esnék jól, bár alapjában véve igaz.

Szellemileg későn érő fajta voltam, és már egyetem után történt, hogy igényesebbnek nevezhető problémák is vonzani kezdtek. Addig élesen kettévált számomra egyfelől a tananyag, amelyet elsajátítottam, de egyáltalán nem érdekelt; másfelől a hobbim, amelynek titokban (a gimnázium óta) hódoltam. Ez a középkori Magyarország birtokviszonyairól szólt, ami viszont az egyetemen bizonyult tökéletesen integrálhatatlan témának. (Akkoriban, 1960 táján csak jobbággyokkal illett foglalkozni, legfeljebb még városokkal, netán gazdaságtörténettel. De nagyúri családokkal és uradalmakkal? Ez képtelenség volt.) Így azután, hogy mégis beilleszkedjem a „létező szocializmusba”, Bizánc történetét választottam szakterületül, jobban mondva kaptam, mert professzorom, Perényi József javasolta, hogy „a bizánci uralkodó osztály” legyen a szakdolgozati témám. Így lettem átmenetileg bizantinológus. Megjegyzem, Perényi kutatói kvalitásait ugyan vitatják, és civilkurázi sem igen volt benne, de mint tanártól sokat lehetett tőle tanulni.

Csak nyolc-tíz évig foglalkoztam Bizánccal, de ez a pár év mély nyomot hagyott az érdeklődésemen. Említettem, hogy csak konkrétumokban vagyok képes gondolkodni. Innen volt, hogy a témámat is ennek megfelelően közelítettem meg. „Uralkodó osztály” – ez csak üres szó volt a számomra, és a magam módján megpróbáltam megtölteni tartalommal. Végigolvastam a bizánci krónikákat, és kiírtam belőlük minden adatot, amely olyan személyekre vonatkozott, akik vezető pozícióban voltak. Úgy gondoltam, ők lehetnek az „uralkodó osztály”. Aztán megpróbáltam a „megfigyeléseimet” rendszerezni. Az eredmény nagyon érdekes lett. Nem untatlak vele, de azt nyugodtan mondhatom, hogy vadonatúj és lényeges megállapításokat tartalmazott a bizánci birodalom 9-11. századi berendezkedéséről. Ezzel a szemmel ugyanis ezeket az adatokat még senki sem vizsgálta. Meg is írtam, amit tapasztaltam, de szerencsére csak magyarul, és olyan helyen (akkori munkahelyem, az Egyetemi Könyvtár Évkönyveiben), hogy Moravcsik Gyulán kívül más szakembernek nem kerülhetett a kezébe. Ha világnyelven lát napvilágot, akkor a sorsom feltehetően másképp alakul, és ennek most, utólag nézve, nem örülnék.

„SZERENCSÉRE” – MONDOD. EZT NEM EGÉSZEN ÉRTEM. FIATALON NEMZETKÖZI ELISMERTSÉGET SZEREZHETTÉL VOLNA, ÉS NEM AKARTÁL?

Akkor nyilván jólesett volna, de ismétlem, visszakétközve sokkal jobban jártam így. Az a helyzet, hogy a szellemi „kényelmet” – hogy azzal foglalkozzam, ami érdekel – mindennél többre tartottam, ez ma is fontosabb nekem, mint bármiféle siker vagy elismerés. Mármost a bizantinológia sohasem érdekelt igazán. Úgy értem, szenvedélyesen. Aligha lettem volna boldog, ha egész életemben azzal kell foglalkoznom. A hobbim ugyanis változatlanul a magyar középkor maradt, a bizantinológia munka volt. (Emlékszel, hogy a Halotti Beszédben a „munkás világ” még gyötrelmes világot jelent.) Viszont épp bizánci tanulmányaim során ébredtem rá, mennyire érdekes volna tanulmányozni a középkori magyar királyság működését ugyanolyan módon, ahogy Bizáncét. Azzal az óriási különbséggel, hogy a magyar történelem forrásanyaga ehhez összehasonlíthatatlanul gazdagabb. Bizáncból voltaképp az vette el a kedvem, hogy ott pontosan és részletesen semmit sem lehetett kideríteni. Semmihez sem volt elég adat. Mint mondtam, szeretem a történelmet a lehető legszemléletesebben látni. Erre Bizánc nem volt alkalmas terep, a magyar középkor annál inkább. Itt olyan típusú kutatásokat lehetett folytatni, amilyenekről egy bizantinológus nem is álmodhat. Ezért aztán nemsokára végleg abbahagytam bizánci stúdiumaimat, és kizárólag a hobbimnak hódoltam. De már nem ugyanúgy, mint korábban, mert sokkal több mindenre voltam kíváncsi, mint azelőtt. Elsősorban így értem, hogy ez a néhány év maradandó nyomot hagyott bennem.

HOGYAN KUTAT A TÖRTÉNÉSZ? MENNYIBEN TUDOMÁNY, AMIT MŰVEL?

Ez a legfogasabb kérdés. Csakugyan, mitől és mennyiben tudomány, amit csinálunk? Sokszor töprengtem ezen az évtizedek folyamán. Mindenképp szerettem volna azt hinni, hogy amikor kutatok, akkor

„tudományos” munkát végzek. Nem azért, mert a tudományos tevékenységnek magasabb a presztízse, mint más szellemi munkáé; hanem mert mindig úgy gondoltam, hogy az agyam kifejezetten „tudományos” beállítottságú. Gyerekkorom óta vonzottak az elméleti problémák. Mindvégig a matek volt a kedvenc tárgyam, és anélkül, hogy különösebben érdekelt volna, valahogy mindig otthonosan éreztem magam benne. (A matektanárom meg is volt lepve, amikor kiderült, hogy nem a TTK-ra jelentkeztem.) Mindig kedveltem a logikai és hasonló feladványokat, és ma sem megyek el úgy nyaralni, hogy ne legyen nálam két hétre való fejtörő. Egyszer két álló napig dolgoztam, hogy kirakjam a Rubik-kockát. Emlékszem, legalább tíz-húsz oldalt írtam tele „forgatási” képletekkel, amíg sikerült.

Természetesen történetkutatóként is vonzottak a megoldandó problémák. De mindig csak azok, amelyekről úgy éreztem, van elegendő adat a megfejtésükhöz. Fiatalabb éveimben nem egyszer fordult elő, hogy napokon át fel-alá járkálva törtem a fejem egy-egy különösen nehéz kérdés megoldásán. Mármost nem szívesen gondolok arra, hogy mindez nem volt tudományos munka, vagy csak valamiféle „puha” tudomány volt. Én bizony gyakran elég keménynek találtam. Az Anjou-kori pénzügyekkel például legalább százannyi időt eltöltöttem, mint a Rubik-kockával, amíg sikerült úgy-ahogy összeraknom őket.

JÓ, LEGYEN TEHÁT TUDOMÁNY. DE MI BENNE A „KEMÉNY”? MENNYIRE BIZTOSAN KÉPES A TÖRTÉNÉSZ VALAMIT ÁLLÍTANI?

Ezt én is szeretném tudni. Azért elmondom, mire jutottam az idők folyamán. Úgy látom, hogy a történetész problémája, már amennyiben csakugyan problémát old meg, és nem pusztán adatokat halmoz fel, csaknem mindig egy sajátos *puzzle*. Ez lehet kisebb, lehet nagyobb, néha sokezer elemből áll. A szokásos *puzzle*-tól azonban – amely, valljuk be, nem valami érdekes játék – két lényeges ponton különbözik. Egyfelől nem, vagy nem pontosan tudjuk, mi a feladat, azaz mit kell kirakni. Ezt nekünk kell kiderítenünk. Lehet, hogy a drezdai Zwinger tükörterme lesz, de az is lehet, hogy *A tahiti nők*. Hogy mi, az csak a darabkák összerakása során, apránként derül ki. Ez már önmagában izgalmas, ám kétségkívül nehezítő körülmény. Másfelől, és ez még izgalmasabb, a *puzzle*-unk nagyon hiányos. Olyan sok darabja nincs meg, hogy amit kirakunk, sohasem biztos és végleges, csak többé vagy kevésbé valószínű. Addig töprengünk, rakosgatunk, amíg minden elem valahol helyet kap. A kép nem lesz teljes, de nagyon lényeges, hogy ne maradjanak az asztalon csellengő, sehova sem illő darabkák, mert akkor rossz a megoldás.

Hát ennyi. Ilyenformán látom a magam munkáját, amikor valóban nehéz feladaton dolgozom. Ez lehet egyszerű kérdés, például egy család leszármazása; lehet jóval komplikáltabb, mondjuk egy hosszú és összetett eseménysor rekonstruálása. És lehet olyan ágas-bogas probléma is, mint a 14. századi magyarországi pénzek rendszere, amelyen kb. tizenöt évig törtem a fejem (igaz, nem egyfolytában). Szerintem az ilyesmi tudományos munka a javából, mert sok, sokféle és intenzív gondolkodást kíván. Azon azonban, hogy ennek a fajta szellemi munkának mi a helye a tudományok hierarchiájában, törjék a fejüket a filozófusok.

AZÉRT UTALTÁL RÁ, HOGY NEM VALAMI BIZTOSAK AZ ÍGY NYERT ISMERETEK. A „KEMÉNY” TUDOMÁNYOK MEGÁLLAPÍTÁSAIT SZILÁRDABBÁKNAK ISMERJÜK.

Rémlik valami, hogy efféle gondokkal számos, az enyémnél „keményebb” tudománynak is szembe kell néznie. Úgy gondolom, az előbbi *puzzle*-hasonlat megvilágítja, mit gondolok a történettudomány megállapításainak érvényességéről. Egyrészt kétségtelen, hogy a múltból csak nagyon kevés, töredékes emlék maradt ránk, néha szinte semmi. Vannak kérdések, amelyeket a történetésznek, még ha szeretné is tudni a választ, nem érdemes – sőt igazából nem is volna szabad – felténnie, mert megválaszolhatatlanok. Csak egy példa: számos fejtegetést olvashattunk már arról, hányan voltak, hányan lehettek a honfoglaló magyarok. A laikus olvasó persze kíváncsi erre, és a történész úgy gondolja, kötelessége ezt az érdeklődést tehetsége szerint kielégíteni. Számomra ez olyan kérdés, amellyel nem érdemes foglalkozni. Tudományosan nem közelíthető meg. Nem tudjuk, és kész. Nincs rá adatunk. Elvben lehet, hogy valamikor valaki feltalál egy olyan módszert, amely megoldást kínál, de e pillanatban nincs ilyen módszer. Vegyük tudomásul, hogy nagyon sok mindenre a múltból nincs válasz. Semmiféle válasz nincs, még a „becslés” vagy „sejtés” erejéig sem.

Ezzel szemben úgy gondolom viszont, hogy egy olyan kirakósdí, amelyben sok elem áll össze „képpé” (összefüggő eseménysorrá, fogalmak értelmes kapcsolatrendszerévé stb.), biztos tényként vagy valószínűségként kezelhető. Attól függően, hogy mennyire „falszifikálható”. A cáfolatnak voltaképp csak egy módja van: szét kell szedni elemeire, amit összeraktak, és másképp kell összerakni. Minél több elem illik azonban egymáshoz, annál valószínűtlenebb, hogy ezt a műveletet végre lehet hajtani, vagyis hogy a darabkákat merőben másféleképpen is össze lehet illeszteni. Az sokszor elképzelhető, hogy a „lyukakkal” teli képen egy-egy darabka inkább ide illik, mint amoda; vagyis a képen lehet itt-ott finomítani. De egészen más eredményre jutni? Nos, ez nem valószínű. Ezért vagyok hajlandó tényként kezelni olyan megállapításokat, amelyek mögött ezt a fajta elmélyült „rejtvényfejtő” munkát látom, vagy amelyeket én magam további „darabkák” hozzáillesztésével tudok igazolni. Nem hiszek viszont el semmi olyasmit, ahol ugyanennek a szellemi munkának a hiányát tapasztalom.

KI AKAROD-E FEJEZNI ÖNMAGADAT A SZAKMÁDBAN, ÉS KÉPES VAGY-E ERRE?

Most mit mondjak erre? Hogy amióta az eszemet tudom, utálok fogalmazni? Hogy a legszívesebben sehogysem fejezném ki magam, csak éppen rákényszerülök? Nyilván nem erre gondoltál. A tréfát félretéve: a válaszom, azt hiszem, igen. Vagyis a szó *köznap*i értelmében képes vagyok kifejezni magam, és úgy találok, általában sikerül azt és úgy leírnom, amit akarok. Végteére is tudok fogalmazni – csupáncsak nem szeretek, mert nagyon nehéz. Persze amióta létezik szövegszerkesztő, már korántsem olyan szörnyű.

A szó *tudományos* értelmében azonban, és itt erről érdemes beszélnünk, a leg súlyosabb kommunikációs zavarokkal küszködöm, és nemcsak én, hanem az egész szakma, leszámítva a modern kor kutatóit. Számomra ez

a történettudomány legnagyobb gondja, annyira nagy, hogy egyelőre magát a „tudomány” minősítést is kérdésesnek látom. Mert miről van szó? Arról, hogy a szakmánknak *nincs fogalomkészlete* sem itthoni, még kevésbé nemzetközi használatra; vagyis *nincs nyelve*, amelyen a megállapításait szakszerűen megfogalmazhatná. Enélkül pedig valódi tudomány nem létezik. Számomra a tudomány ott kezdődik, hogy vannak nemzetközileg elfogadott fogalmai, amelyek jelentése és érvényességi tartománya meghatározott. Nálunk erről egyelőre szó sincs. Történelmet ma is ugyanúgy frunk, mint Thuküdidész 2400 évvel ezelőtt, a szépirodalom, és nem a tudomány eszközeivel. Ezen a téren, úgy látom, egy tapodtat sem haladtunk előre, sőt az igazi problémákat még meg sem fogalmaztuk.

Az egyik a nyelvi közlekedés a jelen és a múlt között. Az utóbbinak *per definitionem* a lényege, hogy már nincs. Ha nincs, akkor nem ismerem. Tehát a nyelvét, a fogalomkészletét sem ismerem. Honnan ismerhetem meg? Nyilván a fennmaradt írott emlékekből. Igen ám, csak-hogy épp ezeket szeretném megérteni. Nem a grammatikájukat, mert az tudott (latin, görög, óegyiptomi, stb.), hanem a szókincsüket. Hogyan fordítandó („mit jelent”) az a szó, hogy *nádor*? Mi az, hogy *mezőváros*? Mihelyt így állsz hozzá, pillanatokon belül rájössz, hogy minden fogalmat csak további „ismeretlen” – ma már nem létező – fogalmakkal tudsz definiálni (ha tudod!), és végül egy zárt körben mozogsz, amelyből képtelen vagy kilépni. „A *várjobbágy* olyan harcos, aki örökösen a *vár* szolgálatára van rendelve” – ez egy értelmesnek látszó mondat, talán „igaz” is, de mit kezdjünk vele? Minden szó ismeretlen jelentésű benne, az *olyant* és az *akit* kivéve. A *harcos* nem ugyanaz, mint a *katoná*; az *örökösen* nem azt jelenti, hogy *örökké*; a *szolgálat* pedig nem *munkavállalás*, de nem is *kényszermunka*. Mindegyik éppúgy definiálásra szorul, mint a *vár*, vagy a *várjobbágy*, és csak egymással lehet őket definiálni. Milyen út vezet ebből a már nem létező világból a jelenbe?

Lehet, hogy a probléma elméletieskedésnek hangzik, de nagyon is gyakorlati. Többek között az is következik belőle, hogy minden letűnt korszak világát szigorúan a saját fogalmaiból kell rekonstruálnunk. Ezt elméletben valószínűleg a legtöbb *medievista* tudja, hiszen vannak rokottudományok, amelyek már régóta így működnek. A középkorkutatásban mindazonáltal még korántsem általános ez a felismerés, Magyarországon különösen nem. Pedig tapasztalatból állíthatom, hogy hasznos, mert új, fontos és nem egyszer meglepő eredményekhez vezet. Ahhoz, hogy a történettudomány valóban tudománnyá váljék, előbb-utóbb szükség lesz ilyen és hasonló kérdések végiggondolására. Ezt azonban valószínűleg nem történészek fogják elvégezni, hanem mások, talán nyelvészek.

Súlyos, sőt egyelőre leküzdhetetlen kommunikációs zavarok vannak magán a múlton belül, ugyanazon korszak és kultúra kutatói között is, eltérő kultúrákról nem is szólva. A magyar középkor fogalmai éppúgy nem tehetőek át idegen nyelvre, mint az angol, német vagy francia középkoré. Mindig mosolyognom kell, amikor valaki a történeti komparatistika előnyeiről beszél. Mit hasonlítottunk össze mivel, amikor még még közös fogalmaink sincsenek? Mit jelent például a „nemes” szó, és latin megfelelője, a *nobilis*? Ez, mint szó, megtalálható minden európai ország középkori latin szókészletében, látszólag alkalmas tehát, hogy „összehasonlító társadalomtörténeti

kutatás” tárgya legyen. Valójában „nemes”-en országokként egészen mást értettek, és a szót más-más kontextusban használták. Angliában olyasmit jelentett, amit magyarul „főnemes”-nek lehetne fordítani; a magyarországi „nemes” fogalmának ellenben nincs megfelelője az angolban, és csak hosszas körülírással magyarázható el, mit értünk mi rajta. Két szó, amely ugyanúgy hangzik, de egészen mást jelent. És a többi európai országról még nem is volt szó. Az itáliai *nobile* például megint egészen mást takar, mint az angol *noble* vagy a magyar-latin *nobilis*.

Ismételtem, fogalmam sincs, mi a megoldása ezeknek a kommunikációs zavaroknak. Amíg azonban komolyan nem beszélünk róluk, és nem találjuk ki, hogyan kezeljük őket, addig a történetkutatás bezárva marad egy ország határai közé. Addig különböző országok történészei nem tudnak *együtt* dolgozni, csak *egymás mellett*, mint óvodások a homokozóban. És addig, természetesen, nemzetközi történettudományról sem lehet szó, legalább is a tudomány valódi értelmében.

MEGKÜLÖNBÖZTETHETŐ-E A TÖRTÉNELMI RELATIVIZMUS (SŐT NIHILIZMUS) ÉS A VÉLEMÉNYEK PLURALIZMUSA?

Ha szétválasztjuk, ami szétválasztandó, akkor nagyon jól megkülönböztethető. Más dolog a tények megállapítása, és más azok értékelése. Ezt a kettőt, mint az elején hangsúlyoztam, nem szabad összekeverni.

A történelmi relativizmus ugyebár úgy értendő, hogy a történettudomány megállapításai viszonylagos értékek, a nihilizmus meg úgy, hogy nincs értékük. Nos, erről tulajdonképpen már elmondtam a véleményemet. Szerintem a történész mindazt képes rekonstruálni a múltból, amire nézve vannak információi. Minél több van, annál pontosabban. Lehetnek közvetlen információi (ezek a *puzzle* meglevő „darabkái”), és lehetnek közvetettek (ha megfejtette a képet, és kitalálta, mi volt a hiányzó „darabkák” helyén). Képes tehát különböző típusú és természetű jelenségeket megfigyelni, eseménysorokat rekonstruálni, hiányzó „láncszemekre” következtetni, fogalmak jelentését megfejteni, és még sok ilyen dolgot tud. Amit nem tud: olyan kérdésekre választ adni, amelyekről még közvetett információ sem áll rendelkezésre.

Ennyit a tényekről. Ami pedig a tények értékelését illeti, abban teljes mértékben osztom a relativizmus álláspontját. A történelmi értékelés végtére is világnézet kérdése, és nem volna szerencsés, ha minden történésznek azonos volna a világnézete.

NEMZETI TUDOMÁNY-E A TÖRTÉNET-TUDOMÁNY, KÜLÖNÖSEN AZOK SZÁMÁRA, AKIK A NEMZETI ÉBREDÉS ELŐTTI KOROKAL FOGLALKOZNAK? SZÜCCSEL EGYÜTT MINTHA NEMLEGES VÁLASZT ADTATOK VOLNA E KÉRDÉSRE. MENNYIBEN SIKERÜLT „DENACIONALIZÁLNI” A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁST? KELLETT-E? KELL-E?

Ismét elválasztandónak tartom a kutatást és a történetírást. A kutatás nem nemzeti, csak annyiban, hogy minden ország és nép történetének sajátos forrásanyag van, ezért sajátosak a kérdései és a módszerei is. Az ugyanis, hogy a történésznek milyen kérdéseket szabad feltennie, és mikre remélhet választ, attól függ, hogy mennyi és milyen típusú adattal

dolgozhat. Egyéb tekintetben egy magyar és mondjuk egy román történész kutatómunkájának nem szabad különböznie, és normális esetben nem is különbözik. Azt a bizonyos *puzzle*-t ugyanúgy kell kiraknia bármilyen nemzetiségű történésznek, ha érti a dolgát. Mint ahogy a régészek is nagyjából ugyanolyan amforát fognak összeállítani, ha ugyanazokat a cserepeket teszik eléjük. Ha egyikük, mondjuk, egy Singer-varrógéppel próbálkozik, arra a többiek furcsán néznek, és azt mondják róla, okkal, hogy nem érti a dolgát.

A *történetírás* más: az a jelenhez, a mai közönséghez szól, a magyar történész természetesen elsősorban a magyar olvasókhöz. Ennyiben szükségképpen más, mint egy idegen ország történetírása. Közismert tapasztalat a szakmában, hogy másképp írunk „külföldre”, és másképp hazai „fogyasztásra”. Elsősorban azért, mert vannak fogalmak, amiket a honfitársainknak nem kell megmagyaráznunk, egy külföldinek viszont igen. Vannak továbbá utalások, amelyeket itthon mindenki megért, idegenben ellenben senki. Ennyiben tehát a történetírás „nemzeti”.

„Nemzeti” továbbá abban is, hogy a produktumaira idegenben csak ritkán kíváncsiak. Az utolsó kétszáz év története talán kivétel: a nemzeti ébredés kora (a „reformkor”), az Osztrák-Magyar Monarchia vagy a 20. századi Magyarország már a modern európai történelem része; fogalomkészlete, problematikája összevethető más európai államokéval, ezért akár összehasonlítással is érdekes lehet. A középkorról ezt nehéz volna elmondani. Emlékeztetek arra, amit az előbb a közös nyelv hiányáról mondtam. Tanulmányok sorát tudnám idézni, amelyek a magyar középkor megismerésében úttörők és alapvetők, de teljesen érdektelenek egy angol, francia vagy amerikai folyóirat számára. Legfőképpen azért, mert a közös nyelv, amelyen beszélhetnénk, egyelőre nincs meg. Ezért tehát a régebbi korok kutatása, fogalmazhatunk így, „nemzeti”, mert a termékei, minőségüktől függetlenül, jobbára csak itthon kelendők.

Nem szabad viszont a történetírásunknak „nemzeti-nek” lennie abban az értelemben, hogy elfogult a magyar múlt iránt. Itt egy olyan ágas-bogas problémához érkezünk, amelyet aligha fogunk tudni két kezdésben megoldani: hogy ti. milyen az egészséges nemzeti tudat, és mi a kapcsolata a nemzeti történelemmel? De ha már szóba hoztad, hadd mondjam el erről röviden a véleményemet.

Először is: nagyon jól tudom, mi a nemzeti büszkeség. Ha az Operaházban a külföldiek tomboló éljenzését hallom egy kitűnő előadás után („mi, magyarok”, alig vagyunk ott néhányan), ezt érzem. Éppen ezért tudok ugyanígy – és ugyanennyire – szégyenkezni is a magyarságomon. Sajnos, erre is nyílik alkalmam, nem utolsósorban történészként. Nekünk, sokakkal együtt, még nem sikerült eljutnunk az érettségnek arra a fokára, hogy a múltunkat tárgyilagosan, érzelmek nélkül tudjuk szemlélni. Sőt, nem kevesen hiszik, hogy ha erre képesek volnánk, az a nemzeti érzület halálát jelentené. Aki így gondolják, azokat többnyire bensőséges érzelmi szálak fűzik a hét vezérhez, Szent Istvánhoz, Hunyadi Mátyáshoz és a jó ég tudja, ki mindenkihez még. Szeretik őket. Úgy gondolják, mindaz a miénk, ami és aki valaha magyar volt.

Ezzel az érzellemmel nem tudok mit kezdeni. Aho-

gyan ma már nem bőfögünk társaságban, és nem nyaljuk le a kést, mint régen, ugyanúgy le kellene szoknunk arról is, hogy a múltunkhoz érzelmeket fűzünk. Ez gyermeketeg szokás, ma már nem való. Civilizált emberek, civilizált népek nem teszik. Nem ez a hazaszeretet megfelelő formája, sőt, árt neki. Nevetségnek tesszük ki magunkat, ha úgy gondoljuk – mint Thuróczy János a középkorban –, hogy mi voltunk a földkerekség legvitézesebb és legrettegettebb népe; és talán még jobban akkor, ha folyton a sorsunkon siránkozunk. Ha pedig a kettőt, mint szoktuk, még keverjük is, az már nem mulatságos, hanem szánalmas. Legalább azt döntsük el: rettegett nagyhatalom szeretnénk-e lenni (a múltban), vagy elnyomott kis nép?

A legszörnyűbbnek mégis a pátoszt találom, amely önbemutatóinkra annyira jellemző. A jövő évi frankfurti könyvvásáron németül is olvasható lesz egy ilyen, franciául már megjelent mű („Mi, magyarok”). Magam elé képelek egy külföldi urat, ahogy belelapoz, aztán leteszi. Nem akarom tudni, mit gondol, de szeretnék a föld alá süllyedni. „Úristen, ezek még itt tartanak?” – és én is ezek egyike vagyok!

A MAGYAR TÖRTÉNELEM KUTATÓJAKÉNT MENNYIRE ÉRZED MAGAD VALAMIFÉLE NEMZETKÖZI IRÁNYZAT(OK) RÉSZESÉNEK?

Erre röviden válaszolhatok. Amikor a pályámat elkezdtem, nálunk csak egy „irányzat” létezett: a marxizmus. Egy pályakezdőből vagy marxista történész lett, vagy semmilyen. Mármost abban, hogy marxista legyek, több dolog is meggátolt. Egyfelől a neveltetésből adódó leküzdhetetlen ellenszenv a politikai rendszer iránt. Másfelől ugyanilyen, mondhatni öröklött ellenszenv minden dogmarendszer iránt. (A nagyapám 16 évesen megszökött a papnöveldeből, és azóta nem tette be a lábát templomba.) Végül az, hogy már legelső írásomat (a bizánci uralkodó osztályról) a lektor „antimarxistának” minősítette. (Az Egyetemi Könyvtár vezetőinek bátorságát dicsérem, hogy ennek ellenére leközltek.) Ettől fogva a magam feje után mentem, amit persze megkönnyített, hogy 44 éves koromig nem voltam „hivatásos” történész, hanem könyvtáros, ebből több mint 14 éven át a Magyar Posta műszaki könyvtárának vezetője. Ennélfogva a történelemből azzal és úgy foglalkoztam, amivel és ahogyan jólesett.

Meg kell mondanom, még az „irányzat” szót sem szeretem. Nagyon sokat tanultam egyes kiváló kollégáktól: egy időben bizantinológusok munkáiból, később, a magyar középkorra átnyergelve, idősebb pályatársaimtól: elsősorban Mályusz Elemértől, Györffy Györgytől, Szűcs Jenőtől, Kubinyi Andrástól, Fügedi Eriktől. Úgy figyeltem meg, mindegyikük szuverén egyéniség, egyikük sem tartozik semmilyen irányzathoz vagy iskolához. Nekem ők voltak a minta, ebben is, meg sok másban.

Más kérdés a módszer, ezt nem keverném össze az „irányzattal”. A nemzetközi történettudományban az elmúlt évtizedekben kialakultak olyan új megközelítések, amelyek számos területen nagyon gyümölcsözőnek bizonyultak. Nem mindenki él velük, ezért a követőt, ha akarod, akár „irányzatnak” is nevezheted, de azt hiszem, ez nem pontos. Ilyen például az, amit a szakemberek „prozopográfiai” módszernek neveznek. Ez nagyon leegyszerűsítve azt jelenti, hogy egy intézmény

vagy egy társadalmi csoport természetét a hozzá tartozó személyek sokaságának életrajzi adataiból határozzák meg. A tárgy úgyszólván tetszőleges lehet: a római szenátus Augustus korában, Lotharingia nemessége a 13. században, a Monarchia tisztikara, vagy bármi hasonló. A lényeg, hogy a történész ilyenkor nem általában vizsgálja az intézményt vagy csoportot, ahogyan még ötven-hatvan éve is tették; azaz nem a jogi keretekre kíváncsi, és nem kiragadott példákkal illusztrálja, amit állít, hanem a szereplők összességéről – az összes szenátorról, az összes nemesről, az összes katonatisztról – gyűjt adatokat; lehetőleg egyénenként, vagy – ha ez netán nem lehetséges – legalább statisztikai összesítésben. Ebből a témérdek részadatból rajzolja meg azután azt a valamit, amit vizsgál. A műfaj egyik klasszikusa, Lawrence Stone például a Tudor-kori angol arisztokrácia szociografikus leírását nyújtotta többszáz személy – valójában az összes lord – életrajzi adatai alapján. Mondanom sem kell, hogy az így született megállapítások érvényessége merőben más, mint a korábbi vélekedéseké; az eredmények pedig gyakran meglepően újak.

VISSZA AZ ELSŐ KÉRDÉSKÖRHÖZ: MIRE VOLT JÓ A TÖRTÉNETTUDOMÁNY A SZOCIALIZMUSBAN, MIRE JÓ MOST ÉS LESZ A BELÁTHATÓ JÖVŐBEN?

Külön „szocialista történettudomány” csak a 70-es évekig létezett, és a feladata, mint tudjuk, a kommunista üdvtörténet ideologikus igazolása volt. A középkort és a kora újkort akkoriban a „kapitalizmus” korát megelőző társadalmi berendezkedés: a „feudalizmus” korának nevezték, és a kommunizmushoz vezető fejlődés egyik lépcsőfokát látták benne. Amikor már

kezdett kiderülni, hogy nemhogy a kommunizmust, de még a szocializmust sem lehet – és talán nem is érdemes – felépíteni, akkor ez az ideológiai igény is megszűnt. Attól kezdve, úgy 1975 tájától, a középkorkutatók, legalább is Magyarországon, ismét azt és úgy kutatták, amit és ahogyan akartak. Többé senki nem kívánta tőlük, hogy „marxisták” legyenek. Amikor én magam „hivatásos” történész lettem (ez 1982-ben volt), már ez volt a helyzet. Más kérdés, hogy a „marxista” korszak szóhasználata még ma is él. A „feudális” jelzővel lépten-nyomon találkozhatunk mai munkákban is. Ez azonban pusztán rossz beidegződés, mert a szónak a magyar történelemmel kapcsolatban semmiféle jelentéstartalma nincs. Csak ennyit jelent: „középkori”.

Hogy mire jó a történettudomány? Mi a „haszna”? Valami kell, hogy legyen, mert nem szeretném azt hinni, hogy egész életemben fölösleges dolgot műveltem. Úgy gondolom, a múlt ismerete annyira természetes és általános igény, hogy nem is érdemes bizonygatni a létét. Nem szívesen képzelek el olyan társadalmat, amelynek tagjai nem törődnek sem az elődeikkel, sem az őket körülvevő tárgyak és intézmények eredetével. Akik a romok helyére új épületet emelnek, de hogy a rom maga mi volt, az közömbös számukra. Egy ilyen Huxley-féle világ iszonyú volna. Mármost ha megvan ez az igény, akkor végül is a mi dolgunk, történészeké, hogy kielégítsük, tehát szükség van ránk és a munkánkra. Azon kell csak törnünk a fejünket, hogy miképp tudnánk ezt minél pontosabban és szakszerűbben végezni.

A BESZÉLGETÉST KÉSZÍTETTE
BOJTÁR ENDRE

A 2000 kulturális ajánlata

Monory M. András – Tillmann J.A.

Ezredvégi beszélgetések

Az 1991 óta készülő műsor színe-java egy könyvben

„Az *Ezredvégi beszélgetések* arról híresültek el, hogy kifejezetten a néző szelleméhez, intellektusához szólnak, s csak olyan kérdésekben, melyek sors- és élet-meghatározó szerepet játszanak az ezredvég előtt.”

Bakács Tibor, *Élet és Irodalom*

„A *Beszélgetések* vallomás-jellege személyessé, az egyes tudományterületek illetve művészetek kiváló képviselőinek érvelése pedig pontossá és tárgyyszerűvé teszi az elemző helyzetértékeléseket.”

Gelencsér Gábor, *Filmvilág*

„Az *Ezredvégi beszélgetések* felszínén maradása végső soron a minőség életképességét példázza.”

Bojtár Iván András, *Népszabadság*

Tudnak-e az ázsiaiak gondolkodni?

KISHORE MAHBUBANI

Ez bizony kényes kérdés. Képzeld csak el, micsoda felháborodást váltana ki, ha ebben a politikailag korrekt világban Európának vagy Afrikának próbálnám meg feltenni a kérdést, hogy „Tudnak-e az európaiak gondolkodni?” illetve „Tudnak-e az afrikaiak gondolkodni?” Bizony, ahhoz, hogy feltehesük a kérdést „Tudnak-e az ázsiaiak gondolkodni?”, legalábbis ázsiaiak kell lennünk.

Éppen a kérdés kényes jellege miatt szeretném minél előbb világossá tenni a kérdés kontextusát és a kérdés feltevéséhez vezető személyes indokaimat. Először is, meggyőződésem, hogy ha van olyan kulcskérdés, amely bolygónk egész jövőbeli fejlődését meghatározza, akkor az pontosan az a kérdés, hogy „Tudnak-e az ázsiaiak gondolkodni?” 1996-ra a világ több mint 5 milliárd lakójának körülbelül hetven százalékát már a 3,5 milliárdra rúgó ázsiai lakosság tette ki. Ha a fejlődés üteme nem változik, valószínű, hogy 2050-re a föld 9,87 milliárd lakosából 5,7 milliárd ázsiai lesz, miközben a 374 milliós Észak-Amerika és a 721 milliós Európa lakosainak száma viszonylag állandó marad. Nyilvánvaló, hogy az utóbbi évszázadokban az emberi civilizáció előbbre vitelének fontos feladatát elsősorban Európa és Észak-Amerika vállalta magára. Vajon így lesz ez 2050-ben is, amikor az európaiak és az észak-amerikaiak együttvéve már csak az emberiség tizedét adják majd? Továbbra is ez a tíz százalék viseli majd a többi kilencven civilizációs terheit? Ugyan meddig lesz képes a világ többi része a Nyugat mögé bújni? Vajon, ha az ázsiaiak száma megduplázódik az elkövetkező ötven év alatt, készek lesznek-e felvállalni azt a terhet, amelyet a civilizáció előbbre vitelének őket megillető hányada jelent?

Másodszor ezt a kérdést én nem az ázsiaiakkal mint egyénnel kapcsolatban szándéksom feltenni. Nyilvánvaló hogy az ázsiaiak képesek arra, hogy megtanulják az ábécét, a szorzótáblát és a sakkjáték szabályait. Ugyanakkor a történelemben számos példát találhatunk olyan népekre, amelyek zseniális egyéneket produkáltak, de kollektíve mégis rengeteg szenvedést éltek át. A legszembeötlőbb ilyen példa a zsidóság. Talán nincs is nép, amely annyi kiváló elmét adott

volna az emberiségnek, Einsteintől Wittgensteinig és Disraelitől Kisingerig. A zsidó nép mégis rengeteget szenvedett, főleg az utóbbi évszázadokban. (Hangsúlyozom, itt most nem a modern Izrael problémáira gondolok, hanem azokra az nehézségekre amelyekkel a zsidóságnak Kr. u. 135-től, Palesztina elhagyásától 1948-ig, Izrael születésig kellett szembesülnie.) Vajon ilyesmi történik-e majd az ázsiaiakkal is, vagy képesek lesznek helyesen gondolkodva biztosítani a jobb jövőt saját maguk számára?

Harmadszor, a kérdést nem rövidtávon, nem napok, hetek, hónapok, évek vagy éppenséggel évtizedek vonatkozásában szeretném feltenni, hanem úgy gondolom, hogy két évvel az ezredforduló előtt ezt a problémát csakis évszázadok viszonylatában érdemes megvizsgálni. Ahogy az az alábbiakból kitűnik majd, az eljövendő évszázadok történetének menetét az a kérdés fogja meghatározni, hogy az ázsiai társadalmak milyen szinten lesznek képesek gondolkodni.

Térjünk vissza az eredeti kérdésünkhöz, nézzük meg, „Tudnak-e az ázsiaiak gondolkodni?” Ha ez a kérdés egy feleletválasztós tesztben lenne, háromféle választ lehetne adni rá: mondhatnánk azt hogy „Igen”, azt, hogy „Nem” vagy esetleg azt, hogy „Talán.” Mielőtt bármelyiket is beikszelnénk ezek közül a lehetséges válaszok közül, vizsgáljuk meg külön-külön mindegyik lehetőséget.

Nem, nem tudnak

Nézzük meg, hogy milyen alapon lehetne a kérdésre nemleges választ adni. Ezt azért is fontos megtennünk, mert így kifoghatjuk a szelet azoknak a bírálóinknak a vitorlájából akik szerint már maga a kérdésfeltevésünk is értelmetlen. Ha visszatekintünk az elmúlt ezer évre, nagyon is meggyőző érveket találhatunk amellett, hogy az ázsiaiak, vagyis az ázsiai társadalmak nem képesek a gondolkodásra.

Nézzük, hogy is álltak az ázsiai társadalmak ezer évvel ezelőtt, tehát 998-ban. Akkoriban a kínaiak és az arabok (vagyis a konfucianus és az iszlám társadalmak) voltak a legjobb tudósok, orvosok és csillagászok. Az arabok a számokat és a tizedes vesszőt is az indiaiaktól vették át, a papírgyártás technológiáját pedig a kínaiaktól. A világ első egyetemét valamivel több mint ezer éve, 971-ben Kairóban alapították. Ezzel szemben ekkoriban Európában még mindig azok a „sötét középkorinak” nevezhető állapotok uralkodtak, melyek az ötödik században, a Római Birodalom bukásával

Kishore Mahbubani a Szingapúri Külügyminisztérium politikai államtitkára. Ez az esszé az 1997 júniusában, Szingapúrban rendezett *Hetedik Nemzetközi Gondolkodás Konferencián* elhangzott előadás átdolgozott és korszerűsített változata, valamint a Times Editions, Szingapúr idén nyáron megjelenő azonos tanulmánykötetének cfmadó darabja (www.timesone.com.sg/te).

vették kezdetüket. Will Durant a *The Age of Faith* (1994, *A hit kora*) című művében a következőképpen jellemezte ezt az időszakot:

A hatodik században Nyugat-Európát káosz, hódítások és az elbarbárosodás uralta. Az ókori kultúra kolostorok és kastélyok falai közé rejtve maradt csak fenn. A társadalmi rend fenntartásához szükséges fizikai és szellemi állapotokat csak hosszú évszázadok alatt lehet majd helyreállítani. A frásbeliség, a művészet szeretetének, a kultúra megőrzésének, a művelt elmék gyümölcsöző eszmecseréinek helyét egymással folyamatosan háborúzó, elszegényedett, az utazások veszélyessége miatt fizikailag, a latin és a görög nyelv helyét elfoglaló nemzeti nyelveknek köszönhetően egymástól szellemileg is elszigetelődött népcsoportok foglalták el.

Ebből kiindulva elég nagy ostobaság lett volna azt jósolni, hogy a következő évezredre a kínai, indiai és iszlám civilizációk a történelem állóvízében sodródhatnak, Európa pedig az egész bolygót uraló civilizációvá fejlődik majd. Pedig, mint tudjuk, pontosan ez történt.

Míndez persze nem egyik napról a másikra következett be. Úgy nagyjából a tizenhatodik századig a fejlettebb ázsiai társadalmak, ha nem is előzték meg Európát, körülbelül egy szinten álltak vele, és semmilyen jel nem mutatott arra, hogy Európa hirtelen nagyarányú fejlődésbe kezd majd. Inkább Európa gyengeségére utaló jelek voltak láthatóak. Európa nem volt túl termékeny, és nem volt túlságosan népes sem – ezt fontos hangsúlyozni, hiszen akkoriban a termőföld jelentette a gazdagságot, az emberi és állati erő pedig az erőforrásokat. Európa ekkoriban sem kulturális, sem matematikai, mérnöki, navigációs vagy más téren nem bírt jelentős előnyökkel. Ráadásul nem volt egységes birodalom sem, apró királyságok, hercegségek és városszámok összevisszasága jellemezte. Ezenkívül a tizenötödik század közepére Európa már szakadatlanul háborúzott az Ottomán Birodalommal, mely látszólag feltartóztathatatlanul tört előre, Bécs kapui felé.

Ezzel szemben a tizenötödik század végére az ázsiai kultúrák látszólag virágkorukat élték. Kína magasan fejlett, életerős kultúrának látszott. Egységes birodalom volt, amelyet jól képzett konfucianus bürokraták irányítottak; a kínai társadalom mindaddig példátlan fejlettségi fokra emelkedett. Kína technológiai ismeretei is rendkívüliek voltak. A tizenegyedik századra már ismerték a nyomtatást. A papírpénz jelentősen hozzájárult a gazdasági fejlődéshez és a piaci terjeszkedéshez. A kínai fémipar jelentős méreteinek, és a puska ismeretének köszönhetően komoly katonai erőről beszélhetünk.

Ennek ellenére, meglepő módon mégis Európa kezdett hirtelen fejlődni. Valami varázslatos történt az Európai elmével, s ennek hatására megállíthatatlan fejlődés kezdődött, a reneszánsztól a felvilágosodáson át egészen az ipari forradalomig. Az ázsiai társadalmak primitív kultúrákká csontosodtak, Európa pedig az újszerű gazdasági modelleknek, a katonai dinamizmusnak, a kontinens egészére jellemző politikai sokszínűségnek, és a szellemi szabadság gondolatának (ez utóbbi főleg Olaszországra, Angliára és Hollandiára volt jellemző) köszönhetően valami olyasmit hozott létre, amelyet a történelmen felülálló, külső szemlélők (ha lettek volna ilyenek) csakis az „Európai Csoda” néven emlegettek volna. Az ázsiai társadalmakból hiányoztak ezek a fontos összetevők, úgyhogy megálltak a fejlő-

désben, ezenközben pedig Európa központi szerepet kapott a világ színpadán. A tizenötödik században kezdődő gyarmatosítási hullám, és a tizenkilencedik században lezajló ipari forradalom tovább erősítette Európa vezető szerepét.

Mivel én szingapúri vagyok, és ez egy kis állam hárommillió lakossal, mindig is csodálattal töltött el az a tény, hogy egy olyan kis ország, mint Portugália, alig néhány milliónyi lakossal, olyan területeket tudott kihalítani nagyobb és régebbi civilizációkból mint Goa és Makaó. Ez rendkívüli dolog. De még ennél is rendkívülibb, hogy ezt az 1500-as években vitték végbe. A portugál gyarmatosítókat a hollandok, a franciák és az angolok követték. Ezalatt az idő alatt, több mint három évszázadon át, az ázsiai társadalmak tehetetlenül túrták a náluk jóval kisebb társadalmak hódításait.

De a legfájdalmasabb dolog, ami Ázsiával történt, nem a fizikai gyarmatosítás volt, hanem a szellemi. Az ázsiaiak közül sokan (félek, hogy őseim többsége is ebbe a csoportba tartozott) úgy gondolták, hogy az ázsiaiak ez európaiaknál alsóbbrendűek. Csakis ez magyarázhatja meg, hogy hogyan volt képes néhány ezer angol uralkodni több milliónyi ázsiai. Tudom, hogy ez kényes kérdés, mégis meg kell jegyezni, hogy ez a szellemi gyarmatosítás még a mai napig sem ért véget, és bizony jó néhány ázsiai társadalom még a mai napig sem volt képes megszabadulni tőle.

Igazán döbbenetes, hogy még most is, a huszonegyedik század küszöbén, ötszáz évvel azután, hogy az első portugál hódítók Ázsiába érkeztek, csak egy, ismétlem csak egyetlen egy ázsiai társadalom volt arra képes, hogy a fejlődés olyan fokára jusson amely az európai és észak-amerikai társadalmakat általában jellemzi. Ázsiában elsőnek a Japán elme talált magára, az 1860-as évek elején, Meidzsi-dinasztia trónra jutásának idején. 1902-re az angol-japán szövetség aláírásának idejére, Japán többé kevésbé a Nyugattal egyenrangú féllé vált.

Ha az ázsiaiak valóban tudnak gondolkodni, akkor mi magyarázza, hogy csak egyetlen ázsiai társadalom volt arra képes, hogy a Nyugatot utolérje? Ezzel mindent el is mondtam a nemleges válasszal kapcsolatban. Aki úgy döntött, hogy a „Tudnak-e az ázsiaiak gondolkodni” kérdésre adható válaszok közül ezt a lehetőséget ikszeli be, nyugodtan megetheti.

Az „igen” válasz

A következőkben megpróbálok amellet érvelni, hogy a kérdésre „Tudnak-e az ázsiaiak gondolkodni”, a válasz az, hogy „igen”,

Az első és legnyilvánvalóbb érv a kelet-ázsiai társadalmak utóbbi évtizedekben nyújtott hihetetlen gazdasági teljesítménye. Bár Japán sikereit nem tudták teljes egészében megismételni, a jelenlegi bajok ellenére úgy látszik, hogy a térségben a gazdasági fejlődés hullámai egyre magasabbra csapnak. Japánt először a „kistigrisek” követték (Dél-Korea, Taiwan, Hong Kong és Szingapúr). Ezek a sikerek a példa követésére ösztönözték Indonéziát, Malaysiát és Thaiföldet is. Az utóbbi időben Kína is erre az útra lépett, és ma már látszik, hogy 2020-ra Kína az Egyesült Államokat is megelőzve a világ vezető

gazdasági ereje lehet. A gazdasági fejlődés irama lenyűgöző. Angliának 58 évre (1780-ig), Amerikának 47 évre (1839), Japánnak pedig 33 évre (1880) volt szüksége ahhoz, hogy megduplázza gazdasági teljesítményét. Ezzel szemben Indonéziának 17 év alatt, Dél-Koreának 11 év alatt, Kínának pedig 10 év alatt sikerült ugyanezt elérni. 1960-tól 1990-ig a kelet-ázsiai gazdasági csoda országai fejlődtek leggyorsabban és a legstabilabb ütemben a világon. Átlagosan évi 5.5 százalékos gazdasági növekedést értek el, ezzel nemcsak a latin-amerikai és az észak-afrikai országokat előzték meg, hanem az OECD országait is, hiszen ezekben a növekedés átlagos mértéke ebben az időben csak 2.5 százalék volt.

Egyetlen vizsgán sem lehet pusztá szerencséjével jól szerepelni. A jó jegy kiérdemléshez intelligencia és kemény munka kell. Ugyanígy, a szerencse a jó gazdasági mutatók (különösen az ázsiai országokra jellemző méretű) eléréséhez is kevés. Nagyon fontos ismételt hangsúlyoznunk, hogy ez a gazdasági robbanás példa nélküli a történelemben. A Világbank vezető közgazdásza, Joseph Stiglitz, így írt a kérdéstről a *Asian Wall Street Journal* hasábjain (1988, február 2):

A kelet-ázsiai „csoda” valóságos volt. Az, ahogy átforgatta az ázsiai társadalmakat, a történelem legnagyobb eseményei közé tartozik. A nemzeti össztermék drámai mértékű növekedése többszáz millió ázsiai életszínvonalát emelte meg, nőtt a várható életkor, javult az oktatási és az egészségügyi helyzet, és ami a legfontosabb, emberek milliói emelkedtek ki a reménytelen szegénységéből. Ezek az eredmények nagyon is valóságosak, és valószínűleg sokkal jelentősebbek, mint a mostani zűrzavar.

A kelet-ázsiaiak önbizalmát tovább növelték az otthon és a vezető nyugati egyetemeken nyújtott nagyszerű tudományos teljesítmények. Az amerikai egyetemek legjobb diákjai között rengeteg ázsiai származásút találhatunk. A kulturális önbizalomhoz elengedhetetlenek a kiváló tudományos eredmények. Úgy tűnik, egyre több ázsiatit tölt el büszkeséggel a felfedezés, hogy elméjük nem alacsonyabb rendű másokénál. A nyugatiak többsége képtelen értékelni ezt a változást, hiszen nekik sosem adatott meg a kisebbségi érzés olyan foka, amely mindaddig az ázsiaiak osztályrésze volt.

A második ok, amiért a kérdésre „igen” lehet a válasz, az, hogy mostanában lényeges változás látszik végbemenni az ázsiai gondolkodásban. Az ázsiaiak ugyanis századokon keresztül meg voltak győződve róla, hogy fejlődés útja csakis a Nyugat utánzásán keresztül vezet. Yukichi Fukuzawa az egyik vezető Meidzsi-reformer, ezt az álláspontot úgy foglalta össze, hogy azt mondta, Japán csak úgy fejlődhet, ha képes tanulni a Nyugattól. Szun Jat-szentől Jawaharlal Nehruig, az összes ázsiai reformer ezt a nézetet osztotta. Ma viszont ez változóban van, és Ázsiában egyre többen gondolják úgy, hogy nemcsak az utánzás az egyetlen lehetőség, és hogy maguk is képesek arra, hogy megtalálják a megoldásokat.

Ez a gondolkodásbeli változás lassan és észrevétlenül következett be. A nyugati társadalmak évtizedeken át hívogató példának tűntek, úgy látszott, hogy ezek a világon a legsikeresebb társadalmak, gazdaságilag fejlettek, politikailag stabilak, társadalmilag igazságosak és harmonikusak, erkölcsileg tiszták, és egyáltalán, minden tekintetben ideálisak a polgáraik számára. Bár ezek a társadalmak nem voltak tökéletesek, mégis nyilvánvalóan, és a szó valamennyi értelmében felsőbbrendűeknek tűntek az összes egyéb társadalomnál. Egészen mostanáig elképzelhetetlen butaság lett volna bármelyik ázsiai értelmiségi részéről is olyan gondolatokat megfogalmazni, hogy „Mi talán mégsem ezt az utat szeretnénk választani.” Ma viszont, ha még nem is nyilvánosan, de rengeteg ázsiai gondolkodik így.

Az persze a mai napig vitathatatlan, hogy a nyugati társadalmak alapjába véve még mindig sokkal sikeresebbek a kelet-ázsiaiaknál. Számos olyan terület van, amelyen nyilvánvalóan az Nyugaté a vezető szerep, és szó sem lehet versenyről, ilyenek például az egyetemek és egyéb kulturális intézmények. Nincs olyan ázsiai szimfonikus zenekar, amely akár csak képes volna megközelíteni bármelyik vezető nyugati zenekar teljesítményét, és ez még akkor is így van, ha egyénileg jó néhány ázsiai hozzájárult a nyugati zene fejlődéséhez.

Ugyanakkor sok ázsiatit megdöbbenéssel tölt el a nyugati társadalmakban tapasztalható gazdasági és társadalmi problémák súlya és sokasága. Észak-Amerikában például a család viszonylagos szétbomlásával, a kábítószer-függőség pestisével, és az ezekhez kapcsolódó járulékos problémákkal kell megküzdeni, ez pedig bűnözéshez, gettósodáshoz, és az erkölcsi normák általános hanyatlásához vezet. Mindez jól látható az USA kormánya által nyilvánosságra hozott statisztikákban is. Az 1960-tól 1990-ig terjedő időszakban az erőszakos bűncselekmények száma a négyszeresére emelkedett, a gyermeküket egyedül nevelő szülők száma a háromszorosára, csakúgy mint a büntetés-végrehajtó intézetek lakóinak a száma. Az ázsiaiak azt sem értik, hogy miért ragaszkodnak a nyugati társadalmak olyan makacsul a szociális védőháló rendszeréhez, mikor világosan látszik, hogy ezek a védőháló valósággal gúzsba kötik a társadalmat, és ráadásul kizárják a hosszú távú gazdasági növekedés lehetőségét. Korábban a nyugatra látogató ázsiaiakat mindig irigységgel töltötte el az ott tapasztalható magasabb életszínvonal, a jobb életkörülmények. Mára viszont az ázsiaiak többsége nem tekinti ezt követendő példának. Egyre inkább kezdik azt hinni, hogy képesek lesznek valami mással megpróbálkozni.

Talán egy egyszerű képpel meg tudom világítani a nyugatiak számára az ázsiai gondolkodásmódban végbemenő változást. Egészen mostanáig a legtöbben úgy gondolták, hogy a fejlődés útja szükségszerűen azokon a csúcson keresztül vezet amelyeken a nyugati társadalmak állnak. Ebből az következett, hogy ha egy társadalom fejlődni akart, akkor nagyjából liberális és demokratikus társadalommá kellett alakulnia. Mára az ázsiaiak nem tévesztették szem elől azokat a csúcsonkat, amelyeken a nyugati társadalmak állnak, de azokon a csúcson túl, újabb magaslatokat vélnek felfedezni, melyekre talán a saját útjukon hághatnak fel. Így most már nem egyszerűen csak a nyugati társadalmak által elfoglalt magaslatok felé törekednek, (merthogy szeretnék elkerülni a nyugati társadalmakat sújtó társadalmi és kulturális problémákat) hanem szeretnék más utakon haladva még feljebb jutni. Ázsiában ez a fajta látásmód egészen mostanáig nem létezett. Az, hogy most megjelent, az ázsiaiak növekvő önbizalmát mutatja.

A harmadik ok, amiért igennel válaszolhatunk, az, hogy nem most fordul elő a történelem során először

ilyen változás az ázsiai gondolkodásmódban. Napjainkban egyre több ázsiaiak van lehetőség arra, hogy a túlélésért folyó örökös küzdelem robotját maga mögött hagyva felemelje a fejét, észrevegve és újra felfedezze saját kulturális örökségét. Egyre erősödik a meggyőződés, hogy ezek a társadalmak, a nyugati társadalmakhoz hasonlóan gazdag filozófiai és kulturális gyökerekkel rendelkeznek, amelyeket felhasználva egyéni módon fejleszthetik és modernizálhatják önmagukat. A nyugati tudósok is elismerik az indiai és a kínai civilizáció sokrétű gazdagságát. Éppen a nyugati tudósok voltak azok, akik az elmúlt évszázadokban mindent elkövettek azért, hogy megőrizzék az ázsiai civilizációk eredményeit, valahogy úgy, ahogy a sötét középkor ideje alatt az arabok is igyekeztek megőrizni és továbbadni a görög és római civilizáció eredményeit. Amíg Ázsia a káoszba süllyedt, a Nyugat megőrizte az ázsiai kultúra és művészet legjavát. Ahogy az ázsiaiak egyre jobban felismerik saját kulturális örökségüket, gondolkodásmódjuk egésze átalakul, sokkal gazdagabbá lesz. Századok óta először ázsiai reneszánszról beszélhetünk. Akárhova is látogatunk el, Teherántól Kalkuttáig, Bombaytól Sanghaig, Szingapúrtól Hong Kongig, megújult önbizalommal és a nyelvi és kulturális hagyományok újjáéledésével találkozunk. Ahogy a gazdaság fejlődik, és az ázsiaiak jövedelme nő, egyre többet költenek hagyományos kultúrájuk feltámasztására. Ma még csak egy hatalmas kulturális újjáéledés lelegején állunk. De az ázsiaiakat eltöltő büszkeség máris világosan érezhető.

Összefoglalva, minden okunk megvan arra, hogy gondolkodás nélkül „igennel” válaszoljunk a feltett kérdésre. De mielőtt elhamarkodottan eldöntenénk, hogy ez helyes válasz, nézzük meg, mi szól amellett, hogy a válasz mégis inkább az: „talán.”

Mondjuk azt, hogy „talán”

Az ázsiaiak többsége a gazdasági válság 1997-ben tapasztalható jelei ellenére optimista. Ez egészséges optimizmus. De azért tanulságos felidézni, hogy mi is történt Európában, ahol pedig száz évvel ezelőtt pontosan ilyen nagymértékű optimizmus uralkodott. Zbigniew Brzezinski 1993-as *Out of Control* című könyvében a következőket írja erről az időszakról:

A huszadik század reményben született. Minden pozitívnak látszott. A világon viszonylag hosszú ideje nagyjából béke uralkodott... 1900 január elsején az emberek többsége optimista volt. A világ hatalmi szerkezete erősek látszott. A nagy birodalmak mind egyre felvilágosultabbaknak és egyre stabilabbaknak tűntek.

De ennek a nagy reménykedő optimizmusnak ellenére, a huszadik század Brzezinski-vel szólva:

az emberiség legvéresebb és leggyűlölködőbb százada lett, politikai gatzettek és szörnyűséges gyilkosságok százada. A kegyetlenség mindaddig példa nélküli módon intézményesült, a gyilkolást ipari mértékben űtétek. Megdöbbentő ellentét feszül a tudományos felfedezésekben rejlő pozitív potenciál és a belőlük származó globális méretű gonoszság között. Soha még a gyilkosság nem vált ennyire globálissá, soha még nem volt ennyi áldozta, az emberiség megsemmisítésének gondolatát soha nem vitték végig ilyen következetesen agresszív és irracionális célok érdekében.

A legfontosabb kérdés amelyet manapság az ázsiaiaknak fel kell tenniük maguknak, a következő: Japánt kivéve (amely mára már a Nyugat klubjának valódi tagjává vált) elmondható-e bármelyik ázsiai társadalomtól teljes biztonsággal, hogy minden szempontból úgy fog fejlődni mint Észak-Amerika vagy Nyugat-Európa? Ha nem tudunk ilyen ázsiai társadalmakat találni, vagy legfeljebb csak néhányról merjük ezt felelőséggel kijelenteni, akkor bizony könnyen lehet, hogy mégis a „talán” a helyes válasz.

Az ázsiai társadalmaknak még rengeteg kihívással kell szembenéznük, mire egészében véve is eljuthatnak oda, ahol ma a nyugati társadalmak tartanak. Az első kihívás természetesen gazdasági. Egészen 1997 közepéig úgy látszott, hogy Ázsia megtanulta a modern közgazdaságtudomány legfontosabb szabályait. Piacaitak liberalizálták, bátorították a külföldi befektetőket, és szigorú pénzügypolitikát folytattak. Úgy látszott a megtakarítások magas mértéke biztonságot jelent számukra. Miután évtizedeken produkáltak évről évre 7 százalékos is meghaladó gazdasági növekedést, Dél-Korea, Thaiföld, Indonézia és Malaysia joggal hihették, hogy felfedezték a gazdasági fejlődés csodaszertét.

A thai baht 1997-es leértékelését követő események ennek az ellenkezőjét mutatták meg. A legmegdöbbentőbb, hogy senki sem látta előre a válság súlyát és méreteit. A közgazdászok és az elemzők még ma sem tudják pontosan, hogy mi is okozta a válságot. Mivel a folyamat jelenleg is tart, korai lenne még megnevezni a válság okait, de néhány dolgot mindenképpen érdemes elmondani ezzel kapcsolatban.

Gazdasági szinten is sok hiba történt. Thaiföldön például a dollár és a baht átváltásának aránya fix volt, pedig a kamatok terén jelentős különbségek mutatkoztak, így aztán a thai üzletemberek az olcsó dollárhiteleket a magas kamatozású thai baht-ba fektették. Emiatt viszont a thaiföldi ingatlanok és a tőzsde is felülértékelődött. Ezt persze nem lehetett fenntartani. Az IMF még időben figyelmeztetett, de a Thaiföldön akkoriban uralmon lévő koalíció túlságosan gyenge volt, és nem vállalta a javasolt keserű orvosság használatát, mivel azzal a saját támogatóit sújtotta volna. A válság tehát a gazdasági és politikai összefonódásoknak köszönhetően elhízódott és egyre súlyosbodott.

A helyzetet egy újabb tényező is bonyolította még, a globalizáció. A legfontosabb lecke amit a kelet-ázsiai gazdasági vezetőknek az elmúlt két évben meg kellett tanulniuk, az volt, hogy most már nem csak belföldi tényezők, hanem a nemzetközi pénzpiac jelentősebb szereplői is bele tudnak szólni a gazdasági ügyekbe. A kelet-ázsiaiaknak ezen nem kellett volna meglepődniük, hiszen ez a liberalizáció és a globális integráció egyenes következménye. Az integráció egyaránt jár pozitívumokkal (jelentős életszínvonal-növekedéssel) és negatívumokkal (a gazdasági önállóság megszűnése). A kelet-ázsiai társadalmak bizony vonakodtak belátni, hogy gazdasági téren elvesztették az önállóságukat. Ezt legjobban a válságra adott kezdeti reakciók bizonyítják, a probléma makacsul ismétlődő tagadása jól illusztrálja, hogy az ázsiai elme nem képes azonnal alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez.

Jellemző módon Thaiföld és Dél-Korea volt az a két ország amely a kezdeti elutasítást leghamarabb feladva elsőként alkalmazta az IMF által felírt keserű orvossá-

got, hiszen ebben a két országban alakult ki leginkább az a középosztály, amely már a globális gazdaság résztvevőjének tekinti magát. Bár Thaiföldnek és Dél-Koreának továbbra is jelentős nehézségeket kell leküzdeniük, azt mindenesetre sikerült bebizonyítaniuk, hogy rendelkeznek olyan gazdasági elittel amely megállja a helyét a világ gazdaságának bonyolult hálózatában. Az új thaiföldi gazdasági miniszter Tarrin Nimmanhaeminda a világ összes gazdasági fővárosában otthon érzi magát. Látható, hogy az ázsiai elme képes elfogadni a globalizáció gondolatát.

Az 1997-98-as gazdasági válság azt is megmutatta, hogy a kínaiaknak igazuk volt, mikor a „krízis” szót a „veszélyt” és „lehetőséget” jelentő két kínai frásjellel fordították. Bizony, a kelet-ázsiai társadalmaknak ebben az időszakban sok veszélyes pillanatot kellett átélniük. Ha viszont képesek lesznek arra, hogy a válságból átstrukturált és megerősített gazdasággal és belső adminisztrációs rendszerrel lábaltanak ki, akkor lehet, hogy az elsők közé tartoznak majd a világon azok közül, akik megtanulták, hogy miként kell együtt élni a globalizáció veszélyével. Azt, hogy ez így lesz-e még nem lehet megmondani. Mindebből viszont az következik, hogy a kérdést gazdasági szempontból vizsgálva a „talán” válasz mellett tegyük le a voksot.

Másodszor, politikai téren a legtöbb ázsiai társadalomnak még igencsak van fejlődni valója amíg a politikai stabilitás és harmónia Nyugaton elfogadott szintjére jutnak. Napjainkban a polgárháború vagy a puccs veszélye (talán Észak-Írország kivételével) egyetlen nyugati államban sem áll fenn. A nyugati társadalmak mind liberális demokráciák, még akkor is, ha az Egyesült Államok és Franciaország elnöki rendszere jelentősen eltér a parlamenti demokráciának az Egyesült Királyságban, Kanadában és Ausztráliában alkalmazott modelljeitől. Ezek a politikai rendszerek nem tökéletesek. Sok olyan elemet tartalmaznak, mint például a lobbik, amelyek gátolják a további fejlődést. Tulajdonképpen azt is mondhatnánk, hogy politikai értelemben a Nyugat megállt a fejlődésben. Ezt viszont elég magas szinten tette. A legtöbb nyugati polgár biztonságos társadalomban él, nem kell elnyomástól tartania, és elégedett a politikai intézményrendszerrel. Vajon hány ázsiai társadalom mondhatja el magáról ugyanezt? Bizony, nagyon kevés. És ha belátjuk, hogy a közeljövőben ebben a kérdésben nem is igen várhatunk változást, akkor újra csak a „talán” válasz észszerűségét kell belátnunk.

Harmadszor, biztonsági szempontból vizsgálva a kérdést látnunk kell, hogy a Nyugat azzal az előnnyel is rendelkezik a világ többi részéhez képest, hogy nem kell belháborúktól tartania, hiszen ezt a veszélyt sikerült a múltba száműznie. Mindennek összetett okai vannak. A nyugati népek tudatában vannak a saját összetartozásuknak, a világ más nagy populációitól való különbözőségüknek és közös kulturális gyökereiknek. Talán bele is fáradtak abba a rengeteg egymással vívott háborúba. Mindenesetre ha végiggondoljuk, hogy a németek, angolok és franciák akár ebben a században is micsoda véres háborúkat vívtak egymással, igazán figyelemreméltó, hogy jelenleg a köztük kitörő háború esélye körülbelül a nullával egyenlő. Ez bizony nagyon nagy civilizációs előrelépés. Mikor fog India és Pakisztán, Dél-Korea és Észak-Korea erre a szintre jutni? És ha erre

a kérdésre azt kell felelnünk, hogy ez a közeli jövőben nemigen várható, akkor ebből vajon nem következik-e az is, hogy az ázsiai elme még nincs nyugati szinten?

Negyedszer, az ázsiaiaknak társadalmi szinten is jelentős kihívásokkal kell szembenézniük. Nyugaton az ipari forradalmat követő változásoknak köszönhetően eltűntek a társadalomból a feudális vonások (a gazdasági szabadság maga után vonta a társadalmi szabadságot), de azt, hogy vajon a gazdasági fejlődésnek Ázsiában is ilyen társadalmi liberalizálódás lesz-e a következménye még nem lehet megmondani. Sajnálatos módon Ázsiában sok olyan feudális vonás van, mint a nepotizmus és a klánba tömörülés, amely nem nagyon segíti elő azt, hogy a társadalom valóban szabadabb és érdemközpontúvá váljon, olyanná, ahol az egyén fejlődésének csakis a saját képességei szabnak határokat, nem pedig a nemzeti vagy éppen családi hovatartozás.

Végül, ötödször, ismét csak azt kell hangsúlyoznunk, hogy az a kérdés, vajon képesek lesznek-e az ázsiaiak olyan megoldást találni, amely a hagyományos értékeket (a család intézményéhez való ragaszkodást, a takszereket, a tekintélytisztelést) megőrizve képes beépíteni magába a nyugati értékeket is (az egyéni teljesítmény fontossága, politikai és gazdasági szabadság, a törvény és az állami intézmények tisztelete). Ez bizony igen összetett feladat.

Az 1997-98-as gazdasági válságra adott egyik első (és talán elkerülhetetlen) nyugati reakció az volt, hogy a válság okai talán az ázsiai értékek ürességében keresendők. Ha másból nem is, ebből a reakcióból nyilvánvalóan kiderül, hogy a vita amely a kilencvenes évek elején az „ázsiai értékek” kérdését övezte, bizony érzékeny pontokra talált a nyugati gondolkodásban. A vágy, hogy az ázsiai értékeket végre lesöpörhessék az asztalról, jól mutatja hogy a Nyugatot milyen fájdalmasan érinti ez a kérdés.

Az értékek meglétének és érvényességének próbája soha nem az elmélet, hanem mindig a gyakorlat. Már csak a válságra adott országonkénti különböző reakció miatt sem lesz könnyű dolga annak, aki a válságot az ázsiai értékekhez való görcsös ragaszkodás egyenes következményeképpen kívánja beállítani. Dél-Korea és Thaiföld, az két ország amelyet a válság annyira súlyosan érintett, hogy az IMF-hez kellett segítségért folyamodniuk, a nyugat szerint is demokratikusnak nevezhető. A gazdasági válság által legkevésbé érintett három ország, Taiwan, Hong Kong és Szingapúr politikai berendezkedései igen eltérőek. Röviden, elmondhatjuk, hogy nincs látható összefüggés a politikai rendszer és a gazdasági sebezhetőség között.

Az egyetlen összefüggés amely nyilvánvalóvá vált, az, hogy a jó kormányzás védettebbé és rugalmasabbá teszi az országokat a válsággal szemben. A jó kormányzás nem egy bizonyos politikai rendszert vagy ideológiát jelent, hanem azt, hogy a kormány hajlandó és képes arra, hogy olyan gazdasági, társadalmi és adminisztratív intézményrendszert alakítson ki, amely elég rugalmas ahhoz, hogy el bírja viselni azokat a változásokat amelyek a világ megváltozott gazdasági szerkezetéből következnek. Erre talán Kína a legjobb példa. Vezetői

nem az elméletileg tökéletes politikai rendszert keresik, hanem nap mint nap olyan gyakorlati megoldások után kutatnak, amelyek képessé teszik az országot a további előrehaladásra. A lakosság is támogatja ezt a gyakorlatiasságot, hiszen érzik ők is, hogy Kínának van mit behoznia. Kína hagyományosan mindig a jó kormányzásra törekedett, nem pedig a kormány szerepének minimalizálásra. Azt pedig, hogy milyen a jó kormányzás, tapasztalából tanulják meg. Az a tény, hogy Japán, amely pedig nyugati szemmel a legfejlettebb ázsiai országnak mondható, csak olyan nehezen képes alkalmazkodni a megváltozott gazdasági környezethez, jól bizonyítja, hogy ebben a kérdésben a politikai nyitottság nem a legfontosabb tényező.

A Nyugat számára létfontosságú annak a belátása, hogy amikor az ázsiaiak az ázsiai értékek újra felfedezésére törekednek, akkor nem elsősorban politikai értékek után kutatnak. A kérdés ennél sokkal összetettebb, hiszen az ázsiaiak a gyökereikhez akarnak visszatérni, azokhoz a gyökerekhez, amelyektől a gyarmatosítás és a nyugati világnézet azt követő dominanciája szakította el őket; azt a kényes egyensúlyt keresik, amely lehetővé teszi majd számukra, hogy gyerekeiket úgy neveljék, hogy azok az új, globális világra is nyitottak legyenek, és mégse feledjék el ősi kulturális hagyományaikat; arra törekednek, hogy megtalálják a saját nemzeti és kulturális identitásukat, úgy, hogy büszkén, és öntudatosan vállalják gyökereiket, még akkor is, ha néhány generációval korábban őseik szilárdan megvoltak győződve a nyugati világban elfoglalt alsóbbrendű pozíciójukról.

Összefoglalva, az ázsiai értékek kilencvenes években történő újrafelfedezése olyan bonyolult folyamat, amely az ázsiai társadalmak újjászületésének elkerülhetetlen összetevője.

Korai még megjósolni, hogy vajon az ázsiai társadalmaknak sikerül-e úgy megtalálni a múltjukat, hogy közben a modern világ részeivé is váljanak. Mindkét kihívás igazán hatalmas. A nyugatiak ebben is előbbre tartanak, hiszen nekik kétségük sincs afelől, hogy értékrendszerük megfelel a modern világ követelményeinek. Az igazság az, hogy nyugaton sokan azt hiszik, (tudatosan, vagy tudat alatt), hogy a modern világba csakis a nyugati értékeket alkalmazva lehet eljutni.

Azt a kérdést, hogy az ázsiai társadalmak a modern világba ázsiai társadalmakként, vagy a Nyugat kópiáiként jutnak majd el, csak az idő képes megválaszolni. Mivel erről nyilatkozni még túlságosan korai lenne, legjobban lesz ha ezt problémát is odasoroljuk azok közé az érvek közé, amelyek az eredeti kérdésünkre adott „talán” válasz helyességét hivatottak alátámasztani.

Vitathatatlan, hogy a következő század és évezred igen sok kihívást tartogat az ázsiai társadalmak számára. Az elmúlt ötszáz évben a nyugati társadalmak sok tekintetben megelőzték őket, és erős bennük a felzárkózás vágya. Kérdésünkre az igazi választ az adja majd meg, ha a felzárkózás sikerül. Addig viszont az ázsiaiaknak nem szabad megfeledkezniük erről a kérdésről. Hiszen, a válasz csakis rajtuk múlik, senki másan.

FORDÍTOTTA DRAGOMÁN GYÖRGY

Szilágyi Ákos

A létező A

„A létező a létben áll”
Martin Heidegger

1

a létező a létben áll
úgyszólván benne van
mint néma lében a kanál
mint torokban a hang

a létező a létben áll
és komoran eszik
sovány a nyak vézna a váll
az arc sómarta szik

a létező a létben áll
vagy trágyában guggol
moslékot önt vályut sikál
s boldog egy ól valahol

a létező a létben áll
s a tenyerébe köp
innen nézve éppen kapál
amonnán nézve - rög

2

nade mi az hogy létező?
nade mi az hogy lét?
némán legel a létmezőn
a létező tehén

a létező a létmezőn -
de mit csinál a lét?
ha egyszer ő nem létező,
másként nem lenne lét?

a létező a létben áll -
talán leve a lét?
vagy csak idővel lét ereszt
és ez a lé a lét?

a létező a létbe' van
 na és a „van”? vele mi van?
 a „van” nem létezik?
 a lét senincs a lét sevan
 (de az nem létezik!)

halva van halva eleve
 a lét halott halott
 leve ha volt - hát le vele!
 avagy már rég lefolyt?

3

a létező a létbe' van
 és szóltanul kaszál
 a létmezőben léha langy
 varangy a halál

ugorgy ugorgy hát vén ragyás
 ugorgy a léten át
 így veszti és veszjei el
 a lét kedvenc fiát

4

a létező a létben áll
 megállja hűlt helyét
 kiáll belőle a halál
 kilóg akár a bél

beáll a sorba sorára vár
 valamit osztanak
 a lét ma olyan halavány -
 s ha áll is hasztalan

a létező a létben áll
 s nadrágot épp letol
 lentől övé a szemhatár
 fentről övé a hold

5

újságpapírban alszik el
 mit vackává kotor -
 a föld ez itt e messzi hely
 s e rezgő létbokor!

a létező a létbe' hál
 úgyszólván belehal
 míg alszik - alszik a halál
 kettecskén alszanak

6

a létező kidől leáll
 a lét sehol sehol
 ameddig szem ellát - halál
 csakhol csakhol csakhol

„a földet fald a földedet -
 dobolja fönn a hold -
 edd a földed mint kisdeded -
 tömd szádba őt halott!”

a létező a létben áll
 s hűs holdfényben mosaksz'
 visszhangot keres nem talál
 visszhang visszhangja az

7

a létben létező megáll -
 megáll a szív neki
 csak ette ette a halált
 hát most az eheti

8

„a kurvaélet bassza meg
 ha van még élet itt!
 bár abba' sem lesz köszönet!” -
 a létező legyint

MELLÉKDAL

ez ő ez ő
 a létben létező
 ez ő ez ő
 a létmezőn ez ő

az ám hazám
 hazám te mindenem!
 ez ő hazám
 ez ő ez ő de nem!

ez én az ő
 ez én az újra ő
 ez ő az ő
 a létbe' létező

elejt a lét
 elejt és elfelejt
 selejt s a lajt-
 s a lajtkocsin elhajt

ez ő ez ő
 a másik létező
 izé ez ő
 ez én izé ez ő

kötél kötél
 kötél a lét babám
 a tél kötél
 felkötve lóg a nyár

kötél kötél
 mi mindent lógva tart
 a lét kötél
 hát felkötöd magad

a lét a lét
 a lét szívébe lát
 kit lát mit lát
 halált halált halált

a szív a szív
 a szív a Nagy Halott
 a szív a szív
 még alig élt holott

tetem tetem! -
 így altatom: tetem!
 tetem tetem!
 hát tente kis tetem!

olé! olé!
 a lét kiált olé-t
 olé halál!
 olé a lét a lét!

csak fújj halál
 csapkodd patáidat
 halál olé!
 ledöflek véd magad!

oá-oá! -
felsír a kishalál
és nyelvet ad
a létnek házoá

eláll' elill'
az elmeállapot
a lét a lét
egy elme álma volt

ihaj csuhaj
és nem lesz semmi baj
úgy élj úgy élj
hogy többé meg ne halj

ihaj csuhaj
és nem lesz semmi baj
úgy élj úgy élj
hogy többé meg ne halj

Csengery Kristóf

KERGEMARHA KÓR

Elképzelem:

egy érthetetlen isten
táplál minket – s rosszul táplál. A kétes
nyersanyagokból túlvilági üstök
gőzében párolt, rákkeltő sugár
hevén szikkasztott, szemcsésre darált,
hamuszín takarmánytól évekig
semmi bajunk, látszatra biztatón
fejlődünk (s vélénk, önnön céljaink
szolgálatában). Egy napon azonban
felüti fejét a rendellenesség.
Tintacsepp itatós sivatagát,
áradva issza, nedv a szárazat:
előnti fajtánk egy addig nem ismert
kór. Nem tudjuk, honnan jön, terjedése
számunkra rejtély. Nem lehet ragály, hisz
hol itt, hol ott bukkan fel. Valami
megmagyarázhatatlan, furcsa átok,
mely találomra tizedel.

S megindul
az irtás.

Elképzelem: mi vagyunk, kik
jámbor léptekkel, ringó nagy fejünkkel
bandukolunk a szervezett halál
telephelyére. Ott fehér köpenyben
várnak. Kesztyűs kezük lágyan terelget
két fémpatkó közé, hol – látjuk is már –
az előttiünk járónak nagyfeszültség
diktálja az utolsó mozdulat
minden emléket meghazudtoló,
másolhatatlan ábráját.

Lehull
a test egy süllyesztőbe. És azonnal
továbblépünk: ránk vár a palló, ránk vár
a pillanat.

Miért ne képzelhetném,
 hogy mi kígyózunk ott, sűrű sorokban
 az utolsó, rövid előadás
 jegypénztára előtt? Sejtünk-e többet
 a vetítésről, mint azok, kiket
 mi terelünk? Lehet-e más esélyünk,
 mint eledellé válni, vagy ha a
 szent Gyomor mégsem vesz be, összeesni,
 s közös máglyáról szállni, füstből formált
 kérdőjelként, az égre?

MESTERDAL

Ha más volnék. Mesterségem, ha volna
 (az ötlet néha még meglátogat):
 foglalkozás, mely formájába fogva
 szorít, védelmez – követ foglalat.

Ha volnék elfoglalt, de tisztesen:
 tiszttem tudnám, illeszkedvén szabályhoz,
 illőn kitölteném szabott terem.
 időm, s nem hallanám (mint most), hogy átkoz

a jobbik én, fő vétkemül irány,
 cél, pontos terv hiányát róva fel.
 Hánytorgok halkán, míg szememre hány:

mesterséges szempontok! Nem felel.
 Bár megfelelnék, bezzeg válaszolnék
 helyette én: mint mester. Más, ha volnék.

TÁR, TÉR

(Rossz álmom)

...valahogyan, valamikor. Mivel
ez folytatás, már el sem kezdhető.
Régmegtörtént, mire megérkezel.
Tárul a tér, de szűkül az idő.

Kéztél. És nyár. És tél. Tágulj – magadnak
mondod, szűkölve. Nincsen érkezésed
még távozásra sem. Létedből ablak:
konyhára. Ott penészes falba vésett

parancs: vedd és edd, kanalazd, amit
főztél. (És nyár? És tél?) A sors, ha megver,
magad fordítja, ellened: a fegyver

te vagy, s te leszel, akit leterít.
Futva kiáltasz: még! Visszhangja: már!
Térülnél – fordulsz. kilőve a tár.

G. István László

HEGYEK ALVÁSA

*Hegyek alvása tekintetekben:
fénytelen fákat visz a víz –
rám ne nézz. Tükrözzön életemben,
ahogy sejtés hiánya sejtésre rebben,
ami medertelen is áradásba visz,
oda-vissza, számtalanszor,
amíg már hullámtalan szól –*

HOMOKRA NEM

*Homokra nem fekszem, csak annyi sárra
(hullámtörés a lelkem nemsokára),
hogy lélegzeted szétcsapjon fölöttem,
bőrömmön reszkessen, hogy nincsen testem.*

A GYERTYAFÉNY

*A gyertyafény, az árnyék hiánya
kitölt belül, és nem lesz el.
Akinek átlátszó a szárnya,
szárnya helyett a gyertya lángja
árnyéktalan viszi el.*

*Akármit kérdezel utána,
viaszcsorgás, víz csorgása.
Ahogy a víz visszazédül –
dagálya jön tenger nélkül.*

A FÁK HELYÉN

A fák helyén a szél
 törzset ölt:
 barna áram
 lányt rajzol az ágban,
 körre álmat, körre kört.

Kések csillognak hajában,
 késre kés.
 Mindegyik az ébredés:
 szemhalál a szemnyitásban.

FELHŐBEN

Tele mézzel a száj, mindegy, hogy nyitva,
 csukva, percről perce nyelhetetlenebbül
 édes – alagutakban ragad meg így
 a barlangi víz, körbemar követ,
 tágul a szájpaplás, mintha mintát
 venne torokról, gégefőről a megsűrűsödött
 réműlet. Köpjed, jelöld meg
 a padlót, bútoron, minden holmid
 felszínén csillogjon, hívogatóan
 édes, mint a magány, ha anyagát marja
 kívül-beliül. Ruhád is gyógynövényillatú –
 felhőben vesz körül, hogy nem vagy
 embernek való. Köpjed, várjál
 darázsra, újabb évre, dongjon körül
 az idő – gyűjtsön belőled minden
 percre, ájult öregedésre.

1956 (1957, 1958)

JEGYZETELT TÖREDÉKEK

VEKERDY TAMÁS

Kecskemét
Vera

Hétfői Hírlap
Tüntetés előtt
Petőfi tér
Fényi
Bajcsy-Zsilinszky út, Szent István körút, Margit híd, Bem tér
Le a vörös csillaggal! A Parlament előtt
(Közbevetés: 1955. december 16.)
Újságpapír-fákltyák; Nagy Imre
A rádióhoz! A Sztálin szoborhoz! A nyomdához!
Menjünk haza!
Október 24.
Csütörtökre virradunk
Péntek. (?) A körúton az Emkég (és vissza).
A ládák
Az utcák
Lincselés
Nagy Imre ellen
Október 31.
...„zsídók reszkessetek”...
Rádió
Vera
November 4
... forradalmi munkás-paraszt kormány...
Politikai apróhírdetések
Elmenjünk!

A házasság
Kádár apró dőgei
Karatson leszokik a cigarettáról (3x1)
Darvas Iván, darócban is elegánsan
Mozart gyertyája
Allergia
1958. június 16.
Glossza

JEGYZETEK

1. [Szabó Ákos]
- 2.a. Gömői György
- 2.b. 168 óra
- 2.c. [Kis állambiztonsági olvasókönyv]
3. Madách gimnázium
4. Gimnasztika
5. 1950 lehet
6. Történelemóra, 1953/54.
7. Mikor a Madách Gimnáziumba kerülünk
8. Kogutowicz Manó
9. Sztodolnyik László
10. „Pisti az egekben van.”
11. Szigorián titkos!

1956 nyarán voltam katona.

Egy hónapig.

Volt egy pillanat – néhány nap –, mikor felröppent, hogy a poznaíi (és egyéb lengyel) események miatt nem engednek haza minket, bennmarasztanak.

Az első egyetemi év után sikerült kiszuperáltatnom magam. Digitalist vettem be és le-föl rohagáltam öt emeletet a lépcsőházban, úgy mentem vizsgálatra. Így elkerültem Lentit és nyaralhattam.

Rettegtem a katonaságtól.

Most, a másodév végén „szakszolgálatra alkalmas”-nak minősítettek.

Így vonultam be az évfolyammal Kecskemétre.

– Atomtámadás, jobbról!

Ilyenkor: vesd el magad, le kellett hasalni, a fejet balra fordítani, és fejünkre valamit – pl. újságpapírt – ráhúzni. Utána: zuhanyozni kell.

Ez ilyen egyszerű.

Homok, homok; a békák ungasága.

Első délután – teljes menetfelszereléssel, gázálarcban – megfuttattak (engem is, minket is, a szakszolgálatosokat) aztán hasaltatni akartak egy mocsaras tavacskaiban. Juhász Kiss István (ezen a nyáron már örvezető) ment elől – nem hasalt le. Fogdába vetették, jött a katonai ügyészség. Juhász Kissnek adtak igazat – „a jogszhallgatónak igaza van” – ettől kezdve megnőtt a tekintélyünk. A tisztek óvatosabban próbáltak kiszúrni velünk. Volt gázálarcos futtatás, de vízbehalás nélkül. A szakszolgálatosságukat is – felülvizsgálat után – elismerték. Vihettük a konyháról az étkezősátorba a hatalmas, forró, alumínium babos, kávé hordozó-edényeket. Elvileg ki is kellett a csapattal vonulnunk gyakorlatra, de felszerelést nem kellett vinnünk.

Előfordult, hogy már kimentek, mire mi a konyhán végeztünk. Utánuk kellett volna mennünk. Mi azonban befeküdtünk az étkezősátorba, az asztal alá. Egyszer itt talált meg a századparancsnok. (Kicsi ember. Hadnagy. „Maguk engem kis porbafingónak neveznek” – üvöltötte egy szemlén, s megígérte, hogy majd megmutatja. A porbafingást? Vészes pillanat volt. A század állt a kirobbanó röhögés feszültségében. Szerencsére elhívták és pihenjt vezényeltek.)

Scher Pistával hűsöltünk itt.

Lőgyakorlat volt.

Mi úgyse lőttünk volna.

Azért keresett valakit, mert a lőszeres ládákat elfelejtették kivinni. Autóra akarta pakoltatni velünk, vagy azzal, akit takarítva, mosogatva még ott talál a századból.

De minket hűsölve talált ott.

A pakolás után egyet a kezünkbe nyomott – jó nehéz volt – kétfelől fogtuk a fülét és „futás!” Ő is loholt mellettünk.

Lassan futottunk.

– Futás! – kiáltotta. – Futás!

Ugyanúgy tovább.

Kirántotta a pisztolyt.

– Megtagadja a parancsot?

– De-ehogy tagadom – jidlizte Scher kellemesen.

Scher köpcös volt, kis pihék tövén izzadt a homloka, és kedélye egyszerre helyrezökentett.

Futottunk, ugyanolyan lassan.

A százados tehetetlen volt.

A nehéz alumínium kannák és edények a ruhámhoz súrlódtak ahogy vittem, és szép egyenletes grafitmázzal vontak be s ezzel kiérdemeltem porbafingótól – attól kezdve, hogy maga ezt a nevet adta magának, mi is úgy neveztük – a század legpiszkosabb katonája címet.

Ahogy az úton baktatok (egyedül; mondjuk: konyhától a sátorhoz, takarítani, vagy vissza) és a sarkoknak, minden saroknak, *amely északnyugat fele néz*, „nekifeszülök”. Ez azt jelenti, hogy úgy kerülöm meg - ívben - vagy úgy állok elé, hátamat „a saroknak vetve” (ez csak épületnél volna elképzelhető, de én az utaknál is teszem, kereszteződésnél, kanyaroknál), hogy a sarok mintegy kilőhet, kilő engem észak-északnyugat felé, Pest felé vagy éppen Tatabánya felé – mindenképpen: Vera felé – és én repülök. Repülök – lélekben; és ez hátha majd a testet is fel- és kiemeli.

Neurotikus kényszer-cselekvések.

Gyermeteg mindenhatóság érzet vigasztaló maradványai, felnőtti kétségbeeséssel.

Délután.

Megnézhetjük, hogy egy hosszú, keszeg hadnagy hogyan futtatja körbe-körbe Nagy Gyurit, kezében pisztollyal. Visszapofázott neki. Nagy Gyuri fut. Már nagyon régen.

Aztán fogdába viszik.

Nagy Gyuri zsidó.

Vera Tatabányán van, művésztelepen.

Egyik vasárnap meglátogat, üldögélünk itt meg ott.

Nem enyhít.

Végre! Vége!

Mégis megkapjuk a civilruhát, mégse tartanak bent, megyünk haza.

Nem hagyom magam tombolva örülni, csak várjunk; nyugtával dicsérd a napot; lassan a testtel; még elpénecolhatnám.

Szabadulás.

Pesten sétálunk Verával. A Pozsonyi úton. Vera egy orvostanhallgatóról mesél. Azok is ott laktak a kollégiumban, ott voltak gyakorlaton. Hát egy perc nyugalom sincs? Nem élvezhetem, hogy szabadon sétálok, hogy süt a nap? Mátis az újabb rémület: mi lehetett, mi volt?

Leutazunk.

Szobát bérelek paraszt-bányász házban, Felsőgallán (most: Tatabánya felső), a kollégium is itt van. Vera a kollégiumban lakik.

A néni bibliát olvas.

Vera itt vallja be, az ágyban, hogy csókolódzott az orvostanhallgatóval.

Egy barlangban.

Pontosan, hol, hogyan, vigyen oda, nem akar, hogy történt, részletesen.

Egy kört rajzoltak a barlang agyagos földjébe még elég kint, ahol még világos volt, a két szélére guggoltak és akkor.

Nem akar odavinni.

– A rabszolgád akarok lenni. A kutyád.

Mi volt ez?

Az elmebaj egy fajtája?

Életkor: 21. év.

Mindenesetre: ezt mondtam Verának, náluk, a Pozsonyi úton, a kisebbik szobában, ahol akkor lakott – azelőtt ez a bátyjé volt –, egy délelőtt, senki más nem volt otthon.

Hogy gondoltam ezt?

Hogy a közelébe lehessek.

Elkísértem a Királyhágó térre, mikor Tomorihoz ment – az orvostanhallgatóhoz – és aztán ott vártam, egy kővön ülve.

Végre: szakítottak.

Miért?

Nem tudom.

Rájöttek, hogy ennyi elég? mindkettőjüknek?

Az is egy soványka ijedt fiú volt.

Az ügyeket Vera intézte.

A világ szétesése.

Kettőnk elszakadásával – nem létezhetek tovább.

(Anyám se volt velem, amikor születtem, apám kedvéért szült.)

Ez a fájdalom elevenedett meg?

Ezért voltam „szomorúszemű” gyerek (hogy az utcán idegenek megálltak, mikor kocsiban toltak, és kérdezősködtek)?

Az énem egy része átlóg Verába. (Mint egy kanóc, egyik pohárból a másikba. – Nem inkább, mint egy füttyi?) És ha ő elhagy engem... –

Lezáratlan énhatárok.

– Mindent megteszek, csak a közeledben lehessek. Kiszolgálak, csak ott élek, ahogy te mondd... Ilyen örületek között haladtunk be az őszbe.

Hétfői Hírlap.

Boldizsár Iván főszerkesztette.

Lementünk Vasárnap este a Marx tér sarkára, a Tejbüfé elé (most: bank) és ott vártuk a motoros lapkihor-dót, óriási tömegben.

Mi van Lengyelországban?

Gyűrűt húznak-e Varsó köré az oroszok?

Szabó Ákos hozta az első hírt az frószövetségből: jó lenne, ha a diákok is szerveznének valamiféle szimpá-tia-tüntetést a lengyelek mellett. (Ákos nagybátyja – Lengyel József? – nemrég jött haza sokévi szovjet munkatáborból – lágerből –, s ő hozta a híreket.) De akkor már szervezkedett a Műegyetem és a szegedi Mefesz. Itt kezdődik a forradalom egzisztencialista jellege (Sartre); több helyről, egyszerre, spontánul indult a dolog, átélve és átérzve a pillanatot, a pillanat ihletét.

Kétlelkű voltam.

Ebben mindenestül benne voltam – végre! arról van szó, amiről szó van, lehet tenni és mégsem kell hazudni. Másfelől: ami a pártból jött, azzal szemben a legnagyobb gyanakvás; még a Petőfi körrel szemben is. „A kommunisták felkelést szerveznek, hogy forradalmi úton átvegyék a saját kezükből a hatalmat.” (Napló, 1956. október 4...) Rájöttek, hogy így nem megy, őket egy ország gyűlöli, lelepleződtek, nem hoztak jót munkásnak, parasztnak se, csak minden eddiginél nagyobb kizsákmányolást, és kiszolgáltatott rabszolgaságot (a valódi szakszervezeteket szétverték, ez az első dologuk volt) – s közben folyton bárgyún hazudnak és még örülni (tapsikolni) is kényszerítenek néhány milliő emberre. (Viccek: mi a különbség Mohács és a felszabadu-lás között? Hogy a Mohácsi vereség napját nem kellett minden évben megünnepelnünk. – És persze az is, hogy a török nem kényszerített a hódolt területekre ideológiát.)

(Szabó Ákos Bernáth Aurél növendéke volt a Főiskolán – osztálytársai Kóka és Lakner. Ekkor harmad-éves. Később Párizsba ment. Vajon mi lehet most vele?)¹

Közbevetett emlékek: A szövetkezetek. Makói hagymások, kalocsai paprikások... Ezeket fel kellett osztatni! Mert ezek nem olyan szövetkezetek (nem felülről, a párt által szervezettek). Viszont persze: működő-képesek voltak, szuverén, szabad társulókkal. Épp ezt kellett megsemmisíteni.

Vásárhelyen, az öregház renoválásakor egy öreg kubikkal beszéltem. Hogy a viharsarki „balos” szakszer-

vezeteket hogy verték szét, azt ő mesélte el. Sehol nem kellett, ami volt – magától, megküzdve a nehézségekkel szabadon –, mert az ellenállók – akik a németekkel harcoltak (lásd Lengyelország, Varsó). Legelőször ezeket kellett összefogdosni, kipusztítani, kiirtani (vagy leöldöstetni a németekkel, mint Lengyelországban).

De vissza 1956 októberéhez.

Vera jön a jogi egyetemre.

Hányszor?

A teremben (szünet van?).

Az utcán.

Valakivel jön.

Egyedül jön.

A tüntetés megszervezéséről beszélünk.

Felmegyünk Verával a Várba, a műegyetemisták Szentháromság-téri kollégiumába.

Tárgyalunk valakivel, valakikkel.

Valamiféle vezetőséggel.

Különösen egy fiúra emlékszem.

Vékonycsontú, alacsony, keleties testalkatú, meleg, kerek-barna szemmel.

A műegyetemen is jártunk?

Izgatott beszélgetések az utcán.

Igen, ilyen volt.

Különösen kedd délelőtt.

Előbb még: beszélgetések Szabó Ákosék Visegrádi utcai saroklakásában. (? Akkor még nem is laktak itt?)

Az író nagybácsi üzenetei.

Gömöri úgy emlékszik, hogy „mi” szerveztük a tüntetést – úgyszólván mi csináltuk a forradalmat.²

Könnyű Gömörinek odakint, Angliában, nem kellett átélnie a sok gusztustalan önállítást, ezért merészen támaszkodhat szubjektív emlékeire.

A forradalom: lett.

Nem mi csináltuk.

Mi is izgatottan nyüzsgöttünk – sok száz és ezer más diákkal együtt, már emlegettem, Szegedtől a műegyetemig – és hogy mennyi szerepe volt mindebben Szabó Ákos nagybátyjának (akiről máig nem tudom, hogy ki, Ákost nem tudom elérni) s ezáltal nekünk is, ma már, hála Istennek, kideríthetetlen, s abszolút lényegtelen, nem fontos.

Én az elmúlt féltékenységi és szakítási gyötrelmem félálomában leledzettem.

És mi történt pontosan kedden – a tüntetés megkezdéséig – és hogyan, milyen sorrendben?

Képtelen vagyok felidézni.

Kedd volt, ez világos.

Verőfényes októberi délelőtt bukkan fel, Egyetem tér, Károlyi utca, Ferenciek tere (akkor: Egyetem tér, Egyetem utca, Felszabadulás tér), bent a jogi karon, állunk és beszélgetünk, új meg új hírek, betiltotta, engedélyezte (mármint a belügyminiszter a tüntetést) és végül: a Petőfi szobornál.

Hány óra van pontosan; 2? 3? Sinkovits szaval. Nemzetek, országok, kik rút kelepében, nyögtök a rabságnak kínos kötelében, s ti is, kiknek vérét a természet kéri, hív jobbágyitoknak felszentelt hóhéri, jertek, s hogy sorsotok előre nézzétek, vigyázó szemetek – a tömeg előbb dermedten áll, aztán felsikoltva és zúgva tombol és már *mindenki* érti, hogy a – Párizsra vessétek! – azt jelenti, hogy *ide nézzetek*, illetve hogy: *Lengyelországra, Poznańra, Varsóra!* Egy öreg nénike sír. Átcikkan bennem, mint a villám: milyen primitív nénike és mégis *mindent* ért, mindent úgy ért és érez ahogyan mi, ahogyan én, és mi most egyek vagyunk ebben az érzelmi – és értelmi – megértésben.

Az érzés tiszta és ihletett, nyugodt – nem tomboló.

Mennyi ideig tartott? mi volt még? semmire nem emlékszem.

Következő kép: már a Kossuth Lajos utcán megyünk az Úttörő Áruház előtt, de az úttesten – hömpölyög a nagy tömeg a Múzeum-körúti sarok felé –, és a járdán gimnazisták vonulnak (matrózblúzosok, lányok; diáksapka? jelvény?) egy egész gimnázium, Fényi vezeti őket, ez a Madách.

Lám: Fényi!

Fényi András igazgató úr fogadott minket évnyitó beszéddel 1952 őszén, mikor alólunk a református gimnáziumot – a püspöki ígéret ellenére, s maga az egyház buzgólkodta ezt már akkor tanúbizonyságot adva romlottságáról, s arról is, hogy méltatlanná vált híveihez és magyarországi szabadságharcos, liberális hagyományaihoz, gyáva lett, sunyi, megalázkodó, szélsőségeknek gazsuláló, „holt ember”-ek gyülekezete (Ady szavai Nagyváradon az antiszemita kitéltelt magának megengedő fiatal Ravaszról) – szóval mikor a református gimnáziumot remek tanáraival feloszlatták. (Ketten mertek ellene szólni a tilalom ellenére a tanárok közül, az oszlató utolsó konferencián: Lengyel Lajos és Szalánczy Károly.)

Micsoda évnyitó beszéd!

A Barcsay utcában, az udvaron.

Asztal. Rajta álló zászló – melyen ötágú vörös csillag? (Nyilván: a tárcsa-címeren, de hangsúlyozottan.)
Több dolgot von össze az emlékezet.

Üvöltött.

Szocialista hazánk.

Aki nem –

Fenyegetőzött.

Aztán kiderült: gyerekmentésben dolgozik, másod-harmadmagával, kitelepítettek gyerekeit is mentette, itt tartotta – s az én fegyelmi ügyemben is – de ez más történet. (Nem egészen. Nemsokára sort keríték rá, a jegyzetekben.)

Most mindenesetre: itt vonul!

Elhozta az iskoláját!

Egy egész gimnáziumot!

A Madáchot.

A Barcsayt.³

A menet balra kanyarodik.

Bajcsy-Zsilinszky út?

Hányan lehetünk?

Betöltjük az úttestet; hátrafele végeláthatatlan a sor.

A lányok kifutnak a sorokból az oldalt (baloldalt) álló motoros és más rendőrökhöz.

A hajtókájukra tűznek az útközben vásárolt (Röltex) nemzetiszínű szalagból. (Kérem szépen... ilyet.

Mennyi I méter? Mennyi van nálatok? Akkor kérünk száz métert! Ez csak ötven! (A blokk.) Bólogatnak.

Ötven – ajándék. Most nem lopják. A négy nő és egy férfi fizeti. Mindjárt beteszik – egy másik blokkal – a kasszába.)

A Marx térnél megint balra kanyarodunk.

És itt, az egyik jobb kéz felőli ház első emeleti erkélyén áll* – és örül – Szabó Sipos Tamás (ismerem Török Sándortól) és azon fáradozik, hogy a házmestertől felhozott nagy, nemzeti színű zászlóból kivágja középről a „tárcsát” – mint akkor mondták –, az igen csúnya szovjet-kaptafa címert.

A tömeg megáll és üvölt.

Az eddigieket skandalálja..

Le a sztálinizmussal!

És hogy is szólnak a Gomulkát éltető, s a lengyeleket védő jelszavak? – Nem jut eszembe.

Szabó Sipos (a műtét sikerült, eltűnt a zászlóval az erkélyről) most kiviharzik a kapun, kezében a nagy zászlóval – amilyen nagy marha s úgy látszik erős ember – könnyedén viszi az első sor középre fogadja és megünn.

Itt látok először ilyen lyukas zászlót.

Szerintem ez volt az első.

De nem lepne meg, ha kiderülne, egyszerre sok helyen készült ilyen első zászló, ugyanazok jutottak az emberek eszébe, sokféle.

Persze az is lehet, hogy ez csinált iskolát.

Megyünk tovább, a Margit híd felé.

Egyszerre kijön – a Pannónia utcából? vagy a Sallai Imréből? (azelőtt s most újra: Tátra) – Gábor Miklós, Ruttikai Éva, Boldizsár Iván (Hétfői Hírek).

Vagy már eddig is itt voltak?

* Tán ahol lent a könyvesbolt-cipőbolt van? Vagy előbb?

Mindenesetre most, a Margit hídon itt mennek elől – egymással (és velünk) összekarolva.
 Bem tér.
 Kiskatonák az ablakban.
 Kossuth címert lengetnek (frissen festett).
 A tömeg üvölt:
 – Le a gimnasztyorkával! Le a gimnasztyorkával! +
 És íme hamarosan: atlétatrikóban (alsóingben) hajolnak ki.
 Diadalüvöltés.
 Éljen!
 A gimnasztyorkát levetették.
 Hány óra?
 Fél öt?
 Újabb üvöltés.
 Megtetszett nekik a lukas zászló – s most ők is ilyet lógnak ki.
 Hogy merik?
 Veres Péter beszél.
 (Jól emlékszem?)
 Valamit Lengyelországról.
 Az frószövetség nevében.

A parlamenthez!

Ki a Margit hídon – ki a Kossuth hídon át (van még Kossuth híd?)
 Mi, ha jól emlékszem, a Kossuth hídon.
 Fél hat, hat lehet.
 Micsoda tömeg!

Le a vörös csillaggal! Le a vörös csillaggal!

A vörös csillagot – hatalmas, világító monstrum a Parlament legcsúcsán – kioltják. Hosszabb üvöltözés után. (A vörös csillag – vérvörös polip – öt ujjával-lábával mindenütt ott terpeszkedik, homlokzatokon, csúcson, hogy befonja az országot és az emberek tudatát.)

Nem emlékszem, hogy hogyan ordítottuk azt, hogy Nagy Imrét akarjuk, csak öt vagyunk hajlandók meghallgatni, hozzák ide Nagy Imrét.

(1955. december 16. Lenyűgöző este a Zeneakadémián. Kodály születésnapja. Előül ül Emma néniel.

A Zrínyi szózatát mutatják be.

„Látok egy rettenetes sárkányt; ki méreg dühösséggel teli elragadja s ölében viseli a magyar koronát...”

Palló Imre remekel, Vásárhelyi vezényel (Vera apja).

Döbbenet és izzó figyelemhullám a nézőtéren.

„... és én, csaknem mint egy néma, kiáltok, üvöltök:

ne bánts a magyart!

ne bánts a magyart!”

Vége.

Nagy Imre felállva tapsol. (Első sor első szék, jobboldal.)

A közönség tombol.

Ismétlés.

A közönség elénekli a himnuszt.

A közönség még egyszer elénekli a himnuszt.

A közönség harmadszor is elénekli a himnuszt.

Kodály vet véget az ünneplésnek (mely a művön kívül neki is szól és – ezt tudja mindenki – Nagy Imrének).

Feláll (bal oldal, első sor, egyes szék), kezét fog Nagy Imrével (a tömeg tombol), Emmuska is. Kodály valamit mond.

Virágokat hoznak ki – nagy kosarakban.

Kodály égővörös rózsát tör le és Nagy Imre feleségének adja.

A tömeg állva tombol, tapsol.

Itt a forradalom.

A dolgok nem maradhatnak így.

Nagy Imrének vissza kell jönnie.

Kodály mond valamit.

– Most menjetek haza – ilyesmit, ami azt jelenti, hogy majd ha kell újra itt legyetek.

Tényleg? Rózsa? Most menjetek haza? Ezek a bizonytalan mozzanatok.

A többire úgy emlékszem mintha ma lenne.

A ruhatárnál meg lehet venni – kottával – az egész szöveget.

Fantasztikus.

Megvesszük.

(Azóta is megvan.)

Ez az este a forradalmat éppen úgy előre jelezte, mint a sorbanállások – a Marx tér sarkán – a Hétfői Hírekért.)

Sötét lesz.

(Most megint itt, a parlament előtt.)

A tömeg vár.

És meggyújt egyre több hosszában összetekert újságpapírt. Néhány perc múlva – ilyet még nem láttam – a tér gyönyörű. Teljesen tele van, háztól házig, feketélik a tömeg, és most kivilágosodik, lángolnak a fáklyák, ég a tűz; valahogy valamiért a csillagok jutnak eszembe, talán a csendes Balatonnál a tiszta nyári égbolt – csillagok fent és csillagok lent –, nem tudom miért a dologban van valami felemelő, a kozmoszra és a magunk kozmikus voltára emlékeztető *természeti*. Ilyen sok kis tűz és egybefüggő nagy világosság.

Látom a képet és nem tudom kivenni, nem hallom az emlékből mit is *mond* a tömeg. Talán énekel. Mindenesetre: időről időre Nagy Imrét követeli.

Vagy tévedek?

A fáklyagyújtás már Nagy Imre után volt? Talán *igen!*

Mikor Nagy Imre megjelenik – mert végülis megjelenik – még világos van?

(Közben persze csitítottam, hogy már elmentek érte.)

A nagy lépcső feletti, baloldali kis erkélyre most – többektől kísérve – kilép Nagy Imre.

(Emlék: 1954. Mint elsőéves jogászt a parlamentbe visznek. Karzat. Ülészék az országgyűlés. Úristen!

Micsoda arcok, micsoda pofák! És akkor – egyetlenként – ott van Nagy Imre. Az **egyetlen** arc.)

Most kilép az erkélyre.

Éljen és hurrá hullámszik végig a tömegben, halljuk morajlás, újra fel-felcsap az éljen aztán néma csend. Csendben vár 120 ezer ember. (Vagy 200?)

– Elvtársak!

Jaj.

Ez a rokonszenves úr ott az erkélyen leelvtársazza a tömeget.

A válasz-szavakat megint elfelejtettem.

Mit is kiabáltak – mit is kiabáltunk?

Nem vagyunk elvtársak – valami ilyesmit, ilyesmiket; mindenesetre óriási volt a hangzavar. (A szavakat mikrofon erősítette fel? mintha nem...)

– Polgártársak!

Éljenzés.

A többire nem emlékszem.

Megnyugtató szavak. Hogy igen, már tárgyal (a központi bizottság?) – és most menjünk szépen haza.

Óvatos beszéd.

A pasas rokonszenves.

De ez is csak kommunista.

A tömegben morgás; ő bement az erkélyről.

Futárok jönnek: a rádióhoz! a Sztálin-szoborhoz! Döntik a Sztalinszobrot! A rádióban be kell olvasatni a műegyetemisták, a mefesz stb. stb. 10, 5, 12, 17 pontját.

Nyomassuk ki!

Ide a nyomdához!

Még égne az újra meg újra sodort fáklyák – a tömeg lassan oszlik. Kik erre kik arra indulnak el, kigyózó sorokban.

Mi a nyomdához megyünk.

Ide.

Honvéd utca.

Szikra-nyomda.

Állunk a nyomda előtt.

Itt már kevesen vagyunk, csoportok jönnek-mennek.
 Az ablakok nyitva, a nyomdászok integetnek, mi várjuk a nyomást.
 Kezdenek szállingózni a lapok. 10 pont. 12 pont. 5 pont. 8 pont.
 Hírnök: ledöntötték a Sztálin-szobrot!
 Melósok lángvágóval elvágják hátulról a két csizmaszárat, nyakába drótkötelet kötöttek (és a két karjára)
 – és most húzzák befele a Thököly úton!
 Később: száguldó teherautó jön be a Kálmán utcán a Bajcsy-Zsilinszky út felől, csikorogva fordul be balra a
 Honvéd utcára, platójáról emberek ugrálnak le:
 – Gyertek! gyertek! lőnek a rádiónál!
 Lőnek a rádiónál!
 Közülünk néhányan fölugrálnak. Indul vissza robogva.
 Éjfél lehet?
 Még csak féltizenkettő?
 – Menjünk haza – mondom Verának. Tényleg úgy érzem lejárt, nekünk lejárt, nekem lejárt ez a nap.
 Egy voltam vele eddig; most hirtelen százfelé szaladt, nem tudom összefogni, nem az enyim. Most: haza
 kell menni.

Útközben nem félünk.

Hazakísérem Verát és hazasétálok.
 Útközben – Pozsonyi út, Wallenberg, Pannónia és Katona József utca – teljes csend.
 Égnek a lámpák.
 Mintha semmi sem történne.
 Itt-ott egy-egy elkésett járókelő; igyekszik hazafele.

Másnap.

Október 24.
 Reggel.
 Rádió.
 Kijárási tilalom.
 Ülök a rádió mellett.
 Huligánok fegyveres összetűzést provokáltak – de már minden tűzfézküket felszámolták, hamarosan
 teljesen helyreáll a rend és nyugalom... – valami ilyesmi.
 De nem áll helyre.
 Óráról órára ígérik a kijárási tilalom feloldását, de
 diadalmasan hallgatom
 még itt, még ott
 Ülök a rádió mellett.
 mintha hét évig én húztam volna mindent
 e forradalom
 felé
 kínjaimban
 imáimban
 csoszogásaimban ⁵
 a vitákban
 történelemórán ⁶
 József Attila körül
 botladozva ⁷
 (ez az én persze nagyon sok, mondhatnám: az egész ország)
 és most
 mások
 mások lőnek
 akik eddig
 nem ezzel

nem csak ezzel
 foglalkoztak
 Vagy: nem húztak
 – de persze: bennük is
 érett a dolog –
 szóval
 most
 űk
 űk
 én itt csak hallgatom
 – a gyáva entellektüel;
 félti a bőrét –
 Ülök a rádió előtt,
 jegyzetelek. –
 Mi történik?
 Mi történt?
 Némi csend.
 (Ezen a napon?)
 Átmegek Veráékhoz.
 Valahonnan lőnek.
 Katona József utca.
 Futok.
 Emberek állnak a kapukban – Phönix ház; ott áll Gábor Miklós is.
 – Honnan lőnek? – kiáltom.
 – Nem tudjuk! – Gábor Miklós válaszolt.
 Eltelik a szerda is.
 Fogytán a kenyér s minden egyebek.

Csütörtökre virradunk.

A lövöldözésnek mintha vége lenne.
 Kimegyünk.
 Lemegyünk.
 Gyönyörű őszi reggel
 és
 és
 Most jön az amit nehéz kifejezni.
 Ott áll a nő a Pannónia utcában a barátnőjével, felénk fordul – mi a Katona József utca felől jövünk –
 nekünk balra a Vígyszínház, neki jobbra, és mond (vagy kérdez?) valamit.
 De a szeme!
 De a mosolya!
 Lehet az, hogy kenyérért állnak – nem is sorba – itt a Vígyszínház előtt? Teherautón hoztak? Osztogatják?
 Vagy krumplit?
 Valahonnan még lőttek is.
 De honnan ez a derű?
 Mi ez?
 Én is érzem.
 Feleml valamennyiünket, nem félünk, a különös lebegés érzete, valami történt, valami (erő) itt van
 velünk.
 Szent István körút, Marx tér, Bajcsy-Zsilinszky út.
 Tömegben megyünk.
 Honnan ez a tömeg? Hol csatlakoztunk?
 A Nagymező utca táján velünk szemben – ugyancsak tüntető menet – egyetemisták jönnek. Ismerősök.
 Köztük Brachfeld Judit és mások. Hová? A Parlamenthez!
 És mi?
 Az angol követséghez.
 És az amerikaihoz.

Végig a várososon – jelszavakkal – le a sztálinizmussal, ruszki
haza; – lukas zászlókkal. Átállt magyar katonák, átállt magyar tankok. Elhagyjuk a Bazilikát.

Egy szemüveges ember – a nőfűrészelőre hasonlít, akinek tavaly ott ültem a tárgyalásán jogászhallgató-
ként; egy combot a Szentistván Parkban rejtett el egy bokor alatt, mert nem fért a bőröndbe, amit a Dunába
dobott, de amit szintén kifogtak, valahol Csepelnél – szóval a szemüveges elkezdte mondani ott velünk egy
sorban, mellettünk:

– És a zsidók! A zsidók! A zsidókat is...

Négyfelől mordulnak rá:

– Nem erről van szó! Maga marha! Menjen innen!

Nem megy, elnémul.

– Ha még egy szót szól kiverjük! Magának itt nincs helye! Maga nem ért semmit.

Ez volt az egyetlen zsidózás(-i kísérlet), amit a forradalom alatt tapasztaltam.

Angol követség.

Amerikai követség.

A pontok.

A felszólalások.

Tovább vonul a menet.

Nem tudom, hogy jutunk el a Király utcába. (Király utcának hívjuk még mindig, pedig a hivatalos neve
ekkor, néhány éve Majakovszkij utca.) Az ablakban az emberek a rádióikat kiteszik, hogy mindenki hallja mi
éppen a helyzet – mit mond vagy hazudik még a rádió – hol tart a kormány (át)alakítás.

Integetnek az ablakból.

A Rózsa (Ferenc) utca sarkán valami fontosat hallunk. (Elfelejtettem, hogy mit.) A tömeg fujjol.

A jugoszláv követség felé megyünk.

Ki a Dózsa György útra.

A Bajza (?) utca sarkán Balázs Samu áll kint az erkélyen és boldogan integet nekünk. Óriási ováció.

A jugoszláv követségnél is beadjuk a pontokat stb. Valamit mond (üzen) a követ.

Tovább.

A Lehel úton kanyarodunk le a Marx-tér felé.

Közben megtudjuk: lőttek a Parlamentnél! Rohanó emberek jöttek, lukas zászlókkal.

Több száz halott – mondják.

Ott fekszenek.

Ávósok a földművelődésügyi minisztérium tetejéről belelőttek a szovjet tankokkal – vezetőikkel, legénység-
gükkal – barátkozó tömegbe.

Brachfeld Judit? (Haslövést kapott.)

Beérünk a Marx-térre.

Ott áll a szovjet tank, balra, a Nyugati felé, s ahogy előtte elmegyünk utánunk fordul az ágyúcső.

Rossz érzés.

De

A következő nap a körúton megyünk végig.

A tank már nincs a Marx-téren.

Kokárdás magyar katonák.

Mellékutcákban álló magyar tank, egy-kettő.

„Ezek velünk vannak.”

A Royal Szállóról – most Vörös Csillag – most szerelik le az óriási fém vöröscsillagot a tetőről, amit ott
drótkötelek tartanak állva.

Sikerült!

A csillagot meglökik, előrebukik és zuhan, sok emelet magasból lefele és óriási pléh-hanggal csattan oda a
kocsiútra, a kövezethez.

Ujjongva üvölt fel a körút, s a tömegben álló emberek – ki erre, ki arra – továbbindulnak.

A falakon plakátok. Kézrel rajzolt-festett iskolai kis rajzlapok, például: Dávid ledönti lábáról a hatalmas
Góliátot, a kis Magyarország a Szovjetuniót.

Gyerekrasz féle, negyedes rajzlapon, színes ceruzával; fölébe írt címe: Dávid és Góliát.

A picike Dávid – piros és narancs – megparittyázza a hatalmas Góliátot – szürke, fekete, barna – aki eldől,
dőlőben van.

Az Emkéhez érünk. (Még áll a Nemzeti Színház! A Blaha Lujza tér még nem olyan ronda, mint manap-

ság.) Az Akácfa utcában hever a Sztálin szobor több darabja. Vidám kopácsolás, kalapáccsal, baltafokkal, kövel, vasdarabokkal, mindenki haza akar vinni egy darabkát emlékébe. Idáig húzták be a ledöntött szobrot még tegnapelőtt este. (Akkor mégis: csütörtökön jövünk itt? Vagy már péntek van?) A fejébe – a törzsről leválasztották – spirituszt öntöttek, meggyújtották és a lobogó lángot körbetáncolva ordították:

Égjen lángeszű vezérünk!

Ez egy pénteki nap.

Az oroszok kivonulnak?

Rákóczi út – Bajcsy – vissza. Feltépett sínek, kockakövek.*

Mégegyszer a Nyugati elé kanyarodunk, hogy megbámuljuk az ékszerbolt kirakatot.

Be van törve – és nem hiányzik semmi!

Itt, ahol özönlött be a külváros, a szabadult rabok a Váci úton - a lövöldözésben szétment kirakatüveg mögött ott vannak az órák, az ékszerek, a tálak, ezüstkancalok.

A lebegő hangulat, a soha-itt-nem volt ihlet, mely most alászállott reánk és betölt minket

megőrzi ezeket a kirakatokat is.

Később azt hallottam, hogy Erdély Miklós találta ki azokat a nagy zöld katonaládákat, amiket kitétek többfelé a városban (az Írószövetség) – én az elsőt a Múzeum kerítése mellett láttam, a Kálvin tér előtt – és az volt beleírva a nyitott fedélbe állított kartonlapon, hogy „forradalmunk tisztasága megengedi, hogy így gyűjtsünk” a forradalom áldozatainak családtagjai, családjai számára.

Fújt a szél valaki követ, köveket tett a százasokra, húszasokra, tízesekre (s a ritkább ötvenesekre), hogy ki ne repüljenek, mert a láda már tele volt.

(Erdély is mondta egyszer nekem, hogy ezt ő találta ki. Tényleg?)

Az utcák.

De jó így sétálni, menni gyalog, biciklin.

Nem jár semmi. Se villamosok, se buszok, se autók.

Ünnepi a város.

Ünnepi.

Emberi.

Hosszú idő óta először: az van, ami fontos.

Szünetel a haszontalan dolgok civilizációja.

Egzisztenciális forradalom – mondta később Sartre.

Aki itt megy a feltépett utcakövek és villamossínek között, az elboruló, majd megint napos őszen, szélben az most a lét és a lényeg közelében él; az utcákat, a csendet, az emberi hangokat és testeket megtölti a jelenlét, numen adest, jelen az isten.

Anapok is összefolynak; mikor is visít a mentőautó, mikor is járunk a körúton (me glincselte ávós), mikor is viszem be a cikket a Blaha Lujza téri székházba – nem tudom.

Azt mondják, hogy az ávósok mentőautókban szállítanak löszert, fegyvert, menekülnek, stb. A vádaskodás kölcsönös. Karátson is jár – ha jól emlékszem – egy mentőautóval, de persze tényleg menteni a lövöldözésben. (Én miért nem?)

Járjuk a várost.

A November 7.-e térnél (Oktogon), ahogy jövünk a Nyugati felé és elhagyjuk az Aradi utcát, ott mindjárt a fán lóg – fejjel lefelé? úgy emlékszem – egy halott ember, bordó melegítőfelsőben, katonanadrágban, magasszárú katonai bakancsban. Drótkötéllel van felhurkolva, a feje véres, haja csapzott. Halott. Mellére tűzve papírtábla: *Így jár minden ávós!* Mondják, hogy a tömeg valahol megtalálta – közel az Andrássy út (most Sztálin út, illetve már Október 23-a útja, majd Magyar Ifjúság útja, majd újra Andrássy út), közel az Andrássy út 60 – megtalálta és meglincselte.

* A Bajcsy-Zsilinszky úton még villamos jár! A 49-es (és – később – a 47-es). Végállomás akkor: a Nyugatinál, a Marx-térnél.

Iszonyattal állok.
Ezzel nem lehetek egy.
Hírek érkeznek.
A Köztársaság téren is. Egyvalakit. A pártház ostroma. De egyvalakit meglincseltek.
Talán egy nőt.

Cikket írok és beviszem a Blaha Lujza térre, ahol a sokféle forradalmi lap egyrészt nyomják, szerkesztik.

Kétféle cikket – két cikket – adok le.

Az egyiket a lincselésekről.

Ezt ne!

A másikat Nagy Imre ellen.

Nagy Imre számomra akkor: kommunista. Nem hiszek neki és benne. Nem azt akarja amit én, amit mi (elég volt ebből az egészből, vissza a 45-48 közötti polgári demokráciához). Nem érti ezt a forradalmat. (Folyton lemarad egy-két – vagy öt-hét – lépéssel.) Jóakarátú. De veszélyes. (Körbeveszi újra a központi bizottság, és cseszhetjük.) Nem garancia. Valódi többpártrendszer kell és valódi arányos képviselet. Abban a kommunisták is benne lehetnek – valódi számarányuknak megfelelően.

Naivitás?

Itt vannak az oroszok?

Kogutowicz Manó? ⁸

Az oroszok le vannak győzve.

(És ez tényleg így volt. Csak kellett még 33 évet várni az összeomlásra.)

Egy nem ilyen habozó, elvtársat mondó embert...

Október 31-én nagygyűlés a jogi karon. Javaslat: a kommunistákat tiltsuk ki az épületből! Felszólalok: ne!

Sőt: válasszuk be a vezetőségbe!

Legyenek ott képviselve – *arányuknak megfelelően*.

Ha kitiltanánk őket, ha nem adnánk helyet számukra – olyanok lennénk, mint a kommunisták. Jogtalanul, jogellenesen, nem demokratikusan (ma már tudom: nem liberálisan) járnánk el.

Javaslatomat elfogadják.

A kommunisták (aki még maradt és merte annak vallani magát, nagyon kevés volt, ezeket becsültem) bekerültek a kari vezetőségbe is.

A tagkönyv-összetépkékből, a forradalom mellett üvöltözőkből vagy gyűlölködve elbujkálókából kerültek ki azok, akik november 4-e után a legszemetebb spiclik és hamistanúk lettek. Nem az őszintén kitartókból.

(57-ben ellenem is elkészítették a fegyelmi ügyiratot. Egyik fő vád – később káderlapomba is bekerült –: *október 31-én a kommunistákat ki akartam tiltatni az egyetemről*.)

Mert – érdekes – a kommunisták – különösen az ott nem voltak – nem örültek javaslatomnak.)

Mi is történik még október 31-e és november 4-e között?

Alakulnak a pártok, Mindszenty beszél.

Scher néni szerint: a Nemzetinél ki van írva, hogy „zsidók reszkessetek”, „Auschwitzot nekik” stb. Mondom, hogy jártam a Nemzetinél, semmi ilyesmi nincs kiírva sehol, máshol sem. Az egyetlen antiszemita megjegyzést az október 25-i tömegben *egy embertől* hallottam – a szemüveges férfi, a Bajcsy-Zsilinszky úton –, mesélem: épp elhagytuk a bazilikát – Rusz-kik ha-za! szavalta a tömeg –, mikor makogni kezdett: Azért a zsidók is, ezek a zsidók, ezek... – és rátámadtak: Fogja be a száját vagy takarodjon innen! Szerencsétlen! Nem erről van szó! Az egészről nem ért semmit! Általános volt a felzúdulás, a pofa elkussolt.

Jaj! A kitűnő nyurga színész, a szomorú pantomimes! Azt mondják, hogy amikor a Fészekben a Színházi Szövetség ülésezett a maga forradalmi bizottságával (Mészáros Ági, Bessenyei), kiáltványt fogalmaztak, melyben a szovjet csapatok kivonását is kérték, felállt és így szólt:

– Én csak addig érzem biztonságban magam, amíg a szovjet csapatok itt vannak.

Istenem! a hülye zsidó – mondtuk akkor, akiknek közünk volt a zsidósághoz, s így ezt mondhattuk.

Ülök a rádió mellett.

A rádió mellett ülök és lázasan jegyzetelek. (Ceruzával, kis blokkokba. Honnan veszem?) Mit mondtak Finnországban, Svédországban, itt meg ott. Milyen hírek – Miskolcra, Csapra, Máramarosból – miféle csapatmozgások – és itt Pesten is, ki mit mondott.

Vera jön át.

Vera itt alszik.

Rendkívüli helyzet.

Kifestett száj.

A matracokon.

Hogy ő egy kurva – ezt játsszuk, ez izgalom... (régibbi emlékek ... magát kifestette, egyedül, otthon; féltékenység; pasas szemben az ablakban; Vera a kádban, forróvizet csurgat magára, erős sugárban – na nem olyan forró, hogy fájjon, csak éppen hogy...)

Te jó isten!

El is felejtettem!

Meghásasodtunk.

Meghásasodunk.

Hányadikán is?

Ez már decemberben.

Azért.

Miután bejöttek az oroszok.

Hogy ha Szibériába visznek...

... házaspárok, talán inkább együtt (marha; ezek valami Dosztojevszkij-emlékek).

De most még –

Virradólag november 4-re.

Az ágyúzás.

Felriadók.

Apám is fenn van.

A rádió elé.

Már este hallottam, hallottuk, hogy Maléter Pál nem jött vissza. Tárgyalni hívták Tökölre – a kivonulásról – az oroszok és, úgy látszik, elfogták (később: a tárgyaló orosz tábornok tiltakozott, de Szerov* kussoltatta).

Hallgatjuk.

Zrínyi szózatát játsszák.

És újra és újra:

Nagy Imre.

...a szovjet csapatok hitszegő módon... semlegességet...

[Ó istenem! Suez!]

... a kormány a helyén van.

..... szovjet csapatok ma hajnalban... azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy megdöntsék a törvényes magyar kormányt...

... a világ népeihez fordulok...

... segítsetek...

az ágyúzás – bombázás – szakadatlan.

az Üllői út, körút házai most

szakadnak le

gyerekek; molotov koktél

én itthon ülök

a rádió előtt

* A szovjet titkosrendőrség akkori főnöke.

magát forradalmi munkás-paraszt kormánynak nevező valami alakult – a szolnoki rádió mondta be – mondja még a normális rádió

harcok

Dunántúlon, Pesten, Miskolcon – sokféle

gyűlöletes

forradalmi

és

munkás-paraszt

visszatért az eb a maga okádására

kezdődik az egész előlről

semmit nem tanultak, semmit nem felejtettek

hazudnak és ölnek

semmi nem igaz („még az ellenkezője sem” – mint a Szabad Népről

mondták)

Pravda – Igazság – volt-e már a világnak olyan újságja, mely ily konzekvensen csak *hazugságot* közölt s azt e név alatt

Forradalom van.

Forradalom az eddig fennállt rend ellen.

És szabadságharc.

Szabadságharc az oroszok ellen, akik az eddigi rendszert fenntartották.

A fegyveres harc erejét a munkások adják és a katonák (sok munkás és parasztfiú) meg a gyerekek.

A kommunista párt is résztvesz a fegyveres felkelésben és szembeszáll az országot újra megszálló oroszokkal. (Kivéve a pártbürokratákat; az átvót, és a kádereket. – De még ez utóbbiak egy része is.)

és akkor: jön a *forradalmi*

munkás-paraszt

kormány

hozzák az oroszok

tankokkal

hogy a forradalmat leverje – és löveti a munkásokat és parasztokat

Mondják a hülyeségeket.

Deklasszálódott arisztokraták kerültek a gyárakba, és „ideig-óráig” megtévesztették a becsületes dolgozókat (mert ezek már nem munkások, nem, hanem „dolgozók”).

Ü

lünk Verával és Karátsonnal a szobámban és *Politikai apróhirdetéseket* gépelünk.

Ez a címe, és rendszeren nagy kockákra van osztva egy ív papír és minden kockában egy „hirdetés”.

Úr Isten!

Szószerint egyre se emlékszem.

Csepelen és Angyalföldön – e közismerten előkelő negyedekben – az arisztokraták és nagypolgárok beásták magukat és a dicsőségesen

előrenyomuló Vörös Hadsereget feltartóztatták. – Ilyesmi.

Még túl merészek vagyunk.

A sok cédula közé – mert rengeteg a plakát – celluloid-pénzragasztóval kiragasztgatjuk, sok helyen (Visegrádi utca és Körút sarok, Marx tér, Belváros...).

Mikor jövünk hazafele: rengetegen olvassák és röhögnek.

Másnap este: a BBC majd a szabadeurópa beolvassa!

Abszolút siker.

(Első írói sikerünk, szélesebb körökben.)

E

lmenjünk?

Én: ne!

Vera: igen.

A körúton – az utcán? a New Yorkban? (Hungária) T.S. albérletében? – Török Sándorral beszélgetünk.

Lehet, hogy újra fog kezdődni. (A forradalom.) Mi minden várható. Dönteni kell.

Nekünk.

Ki-ki csak maga dönthet...

Mért nem akarok menni?

Nehézkes vagyok?

Félek?

Itt vagyok itthon.

Itt ismerem ki magam.

„Menjenek ki ők!” – Ezt később kellett mondanom, mikor „ha ilyen elégedetlen vagy, miért nem mész ki?”

(Békés Mari)

Menjenek ki ők.

A nyelv.

A lombik. (Sztodolnyik. Sztodolnyik később öngyilkos lett. – A lombikban ülni és a nők. Mikor élveznek.) (Mein Kampf. Hitler. A náci jogrend – zárolt könyvanyag.)⁹

Itt van dolgom? – túl magasztos lenne (bár ezt is érzem).

Egyszerűen: nincs kedvem kimenni.

Ha odameresztem a szemem nem látok semmit.

Vera később kimegy (1962). Én maradok. Meglátogatom. (1964.) Azt mondom: ha közben történik valami – kintmaradok. Mielőtt indulnék haza (október), leváltják Hruscovot. Vera ösztöndíjat szerez a bázeli egyetemen. Tébolyultan rovom az utcákat, imádkozva. Ez az a valami? Hazaindulok. – Vera sír. „Soha többet nem fogunk találkozni.” Itthon elkezdem írni a Borisz és Glebet.

Holott: Szibéria?

És nem is oktanul.

Barcsa Zoliékat bepakolták egy vagonba és csak Ungvártól fordították vissza. (Apja parlamenti gyorsíró volt.) Zoli később amerikai katona (?) – Délafrika – sélés (Ausztriában?) – meghalt. (És Zala? Ó eltűnt. Hol? Csak a családja elől? Vagy a nemzetközi kémkedés – hírszerzés – és elhárítás pókhálójában? Meghalt?) Scher? „Pisti az egekben van.”¹⁰ Assistent professor.

Na de vissza, ide, 1956-hoz.

Karátson se megy ki.

Nálunk alszik.

(A 3 csúcshegyi matracon, mint előbb Vera.)

Karátson a mentőkkel.

Karátson Csepelen.

A házasság.

December 13?

Házasságot kötünk.

Ha Szibériába visznek...

Hogy is volt ez?

Jövünk le a lépcsőn,

XIII. kerületi tanács

Béketér

és mit is mond Vera?

amivel megbánt

Még egyházi házasság is volt. Haypál Béla bácsi adott össze bennünket a Szilágyi Dezső téren, ki volt törve a templomablak és valaki a hideg és elég sötét templomba (már este 6 óra lehetett) bedobott egy hógolyót.

Ezt valami jelnek éreztem.

Rossz előjelnek.

Utána Karátsonnal és Szilágyiékkel felmentünk Szilágyiékhoz (ott laktunk pár napja albérletben, a szobából Pötyiék disszidáltak) és én (hogyan is?) Karátson megajándékozottam egy könyvvel (vagy ez májusban volt? igen? amikor Gábor kijött az első börtönből és születésnapja volt? lehet!) Bornemissza Péter Ördögi kísértetek, és azt írtam bele dedikációul, hogy „Egyedül vagyunk” – Gábor röhögött, ez rosszul esett, ő tudta, hogy ez egy nyilas újság címe volt, én nem. (Mélyértelműnek éreztem a dedikációt: ránk magyarokra és ránk férfiakra vonatkozott.)

Házasságkötésünk: végleges szétválásunk kezdete.

De még mielőtt ideköltözünk Szilágyiékhoz fent jár nálam Molnár. És – a marha – elégetteti velem össze naplójegyzeteimet, amit a forradalom alatt készítettem.

A költözés: ruháskosárral.

Egy ruháskosárban visszük át a Margithídon – miért gyalog? nem jár a 6-os? –, ami kell.

Sokat járunk a hídon – mi a pesti oldalon laktunk (Pozsonyi út, Katona József utca) Szilágyiék a budain (Frankel Leo u.), hídközelben.

Megyünk át – egy kis ember megy előttünk – és én valami olyasmit mondok: te nem tudod, hogy én ki vagyok (vagy talán, csak nem: kit vesztesz el bennem – mindenesetre ezzel a hangsúllyal) – te jó isten! De értem kétségbeesésemet. Ahogy anyámnak nem kellettem – úgy nem kellek most a Verának se.

Még előbb: mikor a tiltások és fenyegetések elhangzanak a rádióban – akinél fegyver van még eddig meg addig büntetlenül leadhatja, de akinél aztán... – és apám kidobja a drága, antik, törökkori (vagy csak XVIII. századi?) rézveretes, hosszú csövű pisztolyt meg a légpuskát. (A nyilasokat és a Rákosi-rendszert mind a kettő átvészelte.)

Kádár – aki október 30-án dicsőséges forradalomról beszélt – most azt mondja: természetes, hogy többpártrendszer lesz és Nagy Imrét várják vissza a politikai életbe (= a hatalomba), *csak*, vegyék föl a sztrájkolók a munkát, hogy normalizálódjon az élet. (Legnagyobb ellenségeik: a munkástanácsok. Aszerint is bánnak el velük.)

A miniszterek: Kádár, Apró, Dögei – a nép nyelvén (kikből áll a kormány?): Kádár apró dögei.

Verik az embereket az utcán (diákokat, este, karhatalmisták).

Tőlünk, a jogi karról is megverik Fábiánt és Eisenbachot. Fábián komlói bányászgyerek, Eisenbach csepelszigeti parasztfiú.

Karatson 3x szokott le egy év alatt a cigarettáról. Egyszer még 56 őszén. Akkor kitört a forradalom. Aztán 57 koratavasán (márciusban). Akkor vitték be először. De kiengedték. (Talán csak MUK előtti begyűjtés volt?) (MUK = márciusban újra kezdjük... – március 15! azért rettegtek aztán 33 évig március idusától!) És végül 57 májusában. Akkor aztán bevitték „végleg”. Tárgyalás, ügy, stb. Jártam Gáborékhoz, hogy megtudjam, mi van, ott voltam a tárgyaláson. Mint mostanában kiderült, a belügy ezt is számontartotta. (Hamis információkkal keverték.)¹¹ A Balatonon tartóztatták le, Tüdős Klára néniéknél.

Az ügyet – összevonva több más, munkások közt járt egyetemistáéval – a hírhedt Tucsek tanács tárgyalta (ahol akkor a még ismeretlen Torgyán fogalmazóskodott). Feledhetetlen volt, mikor a darócruhás Darvas Ivánt megbilincselte kézzel bevezették, tanúként. (Őt akkora már elítélték, és büntetését töltötte.) Darvas elegáns volt, könnyed és szellemes. Kezéről levették a bilincset. A köpcös, csúnya kis Tucsek hiába ült pulpituson, az elnöki hatalom teljében, a termet belépése pillanatától ez a magas, szőke, arisztokrata előkelő-bohóc uralta. Az egyik diák, Vörös Tibi, mint negyedéves jogász, résztvevett a politikai foglyok kiszabadításában a gyűjtőből, s ott találkozott Darvas Ivánnal, aki a bátyjáért ment ki. Hivatkozott rá, mint tanúra, aki tudhatja, hogy a kiengedés „jogszerűen” történt, a köztörvényes bűnözőket nem engedték ki. Darvas tanúsította ezt a tényt. Hogy ugyanis az ott ülő bizottság jogi szempontokat alkalmazott. Most jött a tucseki leleplezés. (Tucsek, hiába a teljes államhatalmi főlány, már attól is ideges volt, hogy megérezte a lelkesült rokonszenv-hullámot, amely végigmarajlott a termen Darvas beléptére.)

– Mutassa meg a tanú, az itt ülő vádlottak közül azt, aki ott volt a bizottságban.

Darvas végignézett a vádlottakon. (Talán nyolcan voltak.)

– Sajnos nem tudom megmutatni.

– Úgy! pedig egyikőjük Önre állítólag jól emlékszik! Vörös vádlott, álljon fel! Most megismeri?

Darvas nem ugrott be.

– Nem akarom megsérteni Vörös urat, de lehet, hogy abban az időben az én arcom ismertebb volt, mint az övé, így neki könnyebb volt engem megjegyezni.

Elegánsan. Könnyedén. A jóindulatú magyarázat közben kissé előrehajolva. Humorral.

Az izzadó Tucsek majd fölrobbant.

Az addig rettegő tárgyalótermen végigfutott a nevetés.

A nevetés.

Az abszolút fölény jele.

– Vezessék el a tanút! Ha szükség lesz rá, szólítom.

Így Tucsek.

És zavarában szünetet rendelt el.

Közben a magánélet.

Mozart gyertyája.

A féltékenykedések.

Sorbaállítás, ösztöndíjért a folyosón, „Mögöttem állt Kovásznai. Beszélgettünk...” „Hozzáért?” – s egyéb tébolyok.

A Mozart gyertyája: álom.

Azt álmodom, hogy égek. Én vagyok Mozart gyertyája. Hogy miért? Hogyan? Nem tudom megmondani. A kályha...

A kályha ott van jobbra az ágyamtól, itt Szilágyiéknál (szeretek tüzelni nagy fahasábokkal).

Még parázslík? (Éjjel.)

Melegem van?

Miért Mozart?

Vera nem akar velem lefeküdni.

Ezért „égek”?

És miért Mozart?

A finomság... Constance... az idegen (fiatal) fiúk... méltatlanság... szabadkőművesség... a viláépület építése... Varázsfuvola... nappal és éj... az éj királynője kettős szerepben: megmentő (tündér) és pusztító (fúria) – életadó és gyilkos. Az igaz utat mutatja meg és tévútra vezet (Jung animája).

Kinézek az ablakon...

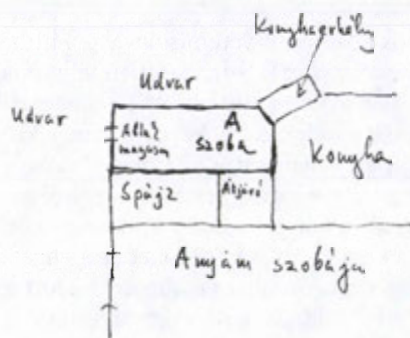
(Milyen utca is ez? Liphay?)

Galambok szemben, a párkányon.

A fürdőszobában Pokorny-Marx úr betétmintát készít. Lúdtalpbetét. Lábamat a lavór vízbe mártott gipszes fászlival (gézzel) tekeri be, jól rásimogatja, masszírozza, a gipsz melegszik, közben beszélgetünk. Micsoda megkönnyebbülés. Valaki velem (csak velem) foglalkozik, testileg is érint s emberi szó –

Anyám kiadja a szobámat Márta nevű másodunokatestvéremnek (ki felett ő anyáskodik).

Majd ha visszaköltözöm – ősszel – a cselédszobába költözöm be. Pici. Az ablak magasan. Három és negyed fal fűtetlen (udvar illetve spádz fele), hidegen verítékezik. Az egyik fal háromnegyede a konyhatűzhely mögött s itt áll a szobában a fűtőtest is.

Torony-szoba. Itt olvasom majd

Camust (Pestis) németül és Proustot (Gyergyai).

De most még nem tartunk itt.

Előbb még jön 1957 júniusa iszonyatos náthával és szemgyulladással (allergia; teljes pompájában – bár már rég szedek kalmopyrint időnként – kamaszkorom óta? – szerintem ez belülről rongálja a fogakat (kioldja belőlük a meszet?) és azt is olvasom hamarosan, hogy megőrjít). Allergia – asztma

– kapcsolati zavarok. Bőrünk felülete csak 2-2 1/2 m²? De tüdönké 70 m²!!! Ilyen hatalmas felületen tartunk ott belül kapcsolatot – közvetlen, érintéses kontaktust – a külvilággal.

Kizár a világból aki megcsal (vagy csak a megcsalás gondolatát, fantáziáját magába beengedné). Őbenne van a világ s ő a világban – és én, egyedül, kívül rekedek.

Paranoia.

„Hitlertől óvom magamban a világot.” (Napló.)

Apám forradalom utáni depressziója lassan Parkinson-kórba megy át. (Még nem tudjuk, hogy így hívják.)

1958. június 16.

Nagy Imrét – és társait – halálra ítélték. Az ítéletet végrehajtották. Adja hírül – post factum – az újság. Az egyetemen ér a hír.

Valami megérint – magamon kívül vagyok (de értsd ezt szó szerint) –, tudom mit kell tenni, átmegyek az egyetemi templomba és térdelek.

A nyelvet kell őrizni – a nyelvben kell tovább vinni most – írni kell és beszélni kell, magyarul – ez a halál ezt kéri ezt követeli most, ha valamit át akarok venni, ha valamit magamra akarok venni –

A fogadalom.

Én ezt akarom folytatni.

Nagy Imre.

Valaki, aki felnőtt hivatásához.

A forradalom napjaiban nem tudott lépést tartani –

Indítani tudott és aztán megőrizni, magára venni; megtette amit tennie kellett, naggyá lett, nem csalódtunk.

Az elveszített géniusz helye.

Valamilyen – államigazgatási? – gyakorlaton. Még 58-ban? Minek? XIII. kerület. Béke-tér. Tanács. Öreg néni jön be. Időmegjelölésnek használja: a forradalom előtt, a forradalom után... Senki nem javítja ki. És így, hogy nem arról beszél, még hatalmasabban jön elő –

és mutatja

életerejét

valóságát

Még később: Török Sándor beajánl Pamlényi Ervinhez (Magyar Nemzet, kulturális rovat). Dolgozassak. Recenzió? (Veres Péter – nem jelenik meg.) Glossza? A Sallai Imre utca körüti sarkán – a posta fölött – nemrég (még 56 tavaszán) szereltek fel egy emléktáblát, Sallai domborművű profiljával, a születés és a halál évszámával, s ezzel az Ady-idézettel:

Mennyi bús homlokú magyar,

Kinek azért kellett pusztulni,

Mert újat, emberit akar.

1961 őszén egyszerűen a táblát leszerelték.

Vajon miért?

A glossza nem jelent meg.

Dunakeszi, 1998. január-április

J E G Y Z E T E K

1. Elhatároztam, hogy levelet írok Szabó Ákosnak. Jó harminc éve nem hallottam róla, csak azt tudtam – ezt is honnan? –, hogy Párizsba ment, ott él. A telefonkönyvben találtam meg egykori felesége nevét (persze már egészen új címen) és hívogatni kezdtem. Hetekig nem vette fel a kagylót senki. Aztán mégis. Fogalma sincs. Talán a húga (Ákos húga) tudja. S ő hol? Nem tudja. A Folk Art Centerben szokta látni munkáit, mert keramikus. Szabó Kinga. Telefonkönyv. Benne van! Telefon. Itt végre: cím, élet, gyerekek, unokák, kiállítások. Ákos Normandiában él francia feleségével és két legkisebb gyerekével (sok keserű-keserves kaland, nősülés, gyerekek, válás után) dolgozik, s hamarosan – nyár elején – kiállít (Strasbourgban)? 7 Szabó. (Kinga, Ákos, Ákos felesége, 3 gyerek s 1 unoka.) Levél Ákosnak. S a válasz! „Ami nagybátyámat illeti, akit Te régebben Lengyel Józseffel azonosítottál, ha jól értettelek, ő valóban végigjárta

a 45 és 55 májusa közt eltelt tíz kerek év alatt a szovjet koncentrációs táborokat, észak-déli és kelet-nyugati irányban egyaránt. Saly Gézának hívták. Ha érdekel a személye (rendkívüli élete volt, sorsa emblémikus erővé adja vissza sokakét, akik kortársai voltak Közép- és Kelet-Európában) felkeresheted lányát, unokahúgomat, Saly Noémit. (Noémi fordította Mircea Eliade vallástörténetét, Michel Tournier regényeit, többek között.)

...
Nagybátyám özevgye is él, de, úgy tudom, nem szívesen nyilatkozik ezekről a tragikus évekről.

Igen, Nagybátyám bíta rám az Írószövetség üzenetét, a diák-szervezetek

részére, az október 23-i tüntetést előkészítendő. Erről az ügyről én mindössze ennyit tudok.

Felteszem, Nagybátyám azért választott éppen engem

hírvivőül, mert tudva tudta: semmilyen mozgalomhoz, szervezkedéshez nem tartozom és mint ilyen, adott esetben rajtam keresztül semmiféle nyom nem vezethet a szervezők felé.

Miután Veled beszéltem, még aznap vissza is mentem Döbrentei utcai lakására, s mivel nem találtam otthon, egy cédulát hagytam Iliné, feleségénél: „az ügyet elindítottam”. A rákövetkező napokban Ili biztosított is arról, hogy ez a cédulát megsemmisítette.

Csak később értem meg, mekkora volt a tét, amit az Írószövetség vezetői (Nagybátyám újságírói minőségben vette ki részét az elnökség munkájából) egyetlen lapra feltettek akkor. Ő maga többszörös szív-infarktuszainak „köszönhette”, hogy 57 tavaszán Andropov emberei nem foglalkoztak vele. Ha felépült volna (a kórházban, ahol infarktuszát kezelték, perforált vakbélgyulladás vitte el) valószínűleg halálra ítélik.

Fábr Pál emlékezeiben részletesen beszél Nagybátyám-ról, akinek nagyon közeli barátja és saját bevallása szerint tanítványa volt. Könyvét biztosan megtalálod, néhány hónapja jelent meg Budapesten.

Nagybátyám özvegye, Ili, Frucsek Imre építésznek, a Széchenyi-fürdő tervezőjének lánya. Fábr, könyvében, Nagybátyám kapcsán, Frucsek Imre sorsát is érinti.

Megszédül az ember, ha ezekbe a történetekbe belegondol.”

És a levél alján:

„Fábr Pál emlékezei: László Ágnes: Egy sors, egy század
Fábr Pál élete mozaikképekben
Magvető. (Lassuló idő).”

2. a. **Gömöri György:** Egy szigetlakó feljegyzéseiből. Cserépfalvi, 1996. 9-21: Beszélgetés Gömöri Györggyel az 1956-os forradalomról. Tasi József interjúja. 12-13- old:

„- Szóval elég az, hogy éppen 56. október 22-én ... Ja, a Panek Zoli-féle általam felfedezett verseket megtámadta egy erdélyi proletkultus, Szilágyi András. Erre Panek válaszolt, de én is válaszolni akartam az *Útunkban* közölt támadásra, és épp az Egyetemi Könyvtárban nézegettem a Dsida-anyagot, amikor kijöttem, és valaki megállított október 22-én ott a könyvtár előtt, hogy – „Te, ott a sarkon a barátaid nagyon izgattottan éppen téged keresnek és várnak.” – És itt, a jogi kar e-

lőtt, a sarkon – most már a neveket is megmondhatom, hiszen a nevek most már feloldhatók. Találkoztam Vekerdy Tamással, Vásárhelyi Verával, Karátsón Gáborral – azt hiszem, az utóbbi is ott volt – ők hárman, talán még valaki más is volt velük és azzal kezdték: „- Hallottad? A szovjet csapatok körülvették Varsót. Bement a BBC...” „- Na most – Valamit kell csinálni!” „- Hát – mondom nekik erre, igen.” Biztos, hogy ők hallották, persze már az előző napi újságban benne volt a Gomulka beszéde, hogyha egy kicsit logikusan gondolkodunk, akkor rájöttünk volna, a fenyegetés már nem aktuális olyan értelemben, hogy most már az oroszokat mégsem küldik be Varsóba. Tehát, hogy visszafordulnak onnan, ahol már megállnak, és ott várakoznak. Aztán egy-két nap múlva elmentek. De mindenképpen krízispillanat volt. S akkor Vera azt mondta, hogy ő valami olyasmit hallott a Képzőművészeti Főiskolán, hogy az Írószövetség tüntetést szervez a lengyelek mellett. Erről később kiderült, hogy kacska volt, és Szegedi Ernő – aki azóta sajnos meghalt, de akivel én Londonban még beszéltem – mesélte nekem, hogyan terjedt ez el a főiskolán. Erre azt mondtam a fiúknak: jó, akkor szervezzünk egy tüntetést, holnapra. Tehát 22-én ez a szöveg, hogy akkor holnapra most megcsináljuk, ez valahogy természetesen jött... Ja, még a szegediek fenyegetőztek, meg a műegyetemisták is, hogy ha napokon belül nem teljesítik a követeléseiket, akkor kimennek az utcára. Mondom, ez már benne volt a levegőben valamiképpen.

De a konkrét szervezés ebből a szikrából pattant ki, ez a fantasztikus. Ezt Gosztynyi Pétertől kezdve senki sokáig nem vette figyelembe. Gosztynyinak kétszer írtam meg hosszan a történetet, harmadszorra az 56 javított kiadásába már belevette az én verziómat, tehát most már nem hiszi azt ő se, hogy az egészet a Műegyetem kezdte.”

2. b. 168. óra. VIII. évfolyam 50. szám 1996. december 17. 28. oldal. Kalandos költészet. Széchenyi Ágnes interjúja.

„- Valóban forradalmár volt?

- Bár a forradalmárok száma éppúgy gyarapodott utólag, mint egykor a partizánoké – az voltam. A bölcsészkar tüntetését én szerveztem. A pesti egyetemi karok tüntetését pedig négyen kezdtük: Vekerdy Tamás, a pszichológus,

Vásárhelyi Vera, a felesége, Karátsón Gábor meg én.

Érkezett ugyanis egy hír, mely szerint az Írószövetség 23-ára szimpátiatüntetést szervez a lengyelek mellett, amelyhez csatlakozni akartunk. Az Írószövetség másnap reggel a Szabad Nép címlapján cáfolta, hogy felvonulást szervez, mi azonban 22-én este megszerveztük a tüntetést. A műegyetemisták csatlakoztak hozzánk, még vitáztunk is, mert ők néma felvonulást akartak. Mi jelszavakkal fogunk tüntetni, mondtam.”

2. c. De: kétségtelen, hogy Gömöri szabadon ápolt, szubjektív emlékeinek van objektív alátámasztása is. A Kenedi János szerkesztette Kis állambiztonsági olvasókönyv (Magvető, 1996.) 162. oldalán, a Belügyminisztérium II/f Alosztályának *Szigorúan titkos!*, 1957. december 18-án kelt jelentésében ez olvasható: „Vekerdi és társai annak idején részt vettek a tüntetés vezérkarában, mely a Képzőművészeti Főiskolán székelt, ahol felesége, Vásárhelyi Vera (Kecskemét, 1937.) mint III. éves hallgató tanult. Ebben az időben Forintosékkal, akik kapcsolatban álltak a jobboldali MEFESZ-szel és a Központi Munkástanácssal, több röpcédula szövegesében és terjesztésében részt vettek. Ilyen irányú tevékenységük most is feltételezhető.”

Vekerdi legkomolyabb külföldi kapcsolata *Makai Ádám* (Ignác Róza frónő fia), aki apjánál, Makai Ádámnál van kint, jelenleg New York-ban és a párizsi Nemzetközi Emigráns Diák Konferencia megbízásából egy ifjúsági lapot szerkeszt, mely New Yorkban és Genfben jelenik meg, német, angol, francia és magyar nyelven amerikai támogatással. Makai közeli kapcsolatban áll az egyetemről disszidált *Révész László* egyetemi tanárral, valamint a külföldi emigráció legfontosabb vezetőjével, így köztük Király Bélával is.

Jelzéseink szerint még egy komoly illegáció kiépülése van folyamatban, a Forintos ügyben szereplő Karátsón Gábor vonalán, aki annak idején (1945-ben) Svájcban tartózkodott és jelenleg, főleg öccse, Karátsón György révén kapcsolatot tart fenn a svájci hírszerzők szervekkel. Karátsón Györgyöt felkereste Budapesten a Nemzetközi Vöröskereszt útján bejött svájci hírszerző tisz, Wili – akivel a legkonspiratívabb körülmények között több találkozó jött létre, és akinek lakásán (Duna Szálló) tartott titkos házkutatáson egész csomó kémjelentést találtak. A II/2. osztály jelzései szerint Karátsónék pénz is kaptak a svájci hírszerzéstől illegális tevékenységük folytatására. A ő vonalukon is feltételezhető röpcédulázás.”

Mennyire adhatunk hitelt e komoly, hivatalos dokumentumnak (mely, ezt ne felejtjük el, több mint egy évvel később íródik, az akkori röpcédulázásokat nyomozza, és úszik az árral az *összeszküvés, szervezett, külföldről szervezett teóriákat* illetően)?

Vekerdy nem i, hanem y.

A tüntetésnek nem volt vezérkara – legalábbis olyan nem, melyben én résztvettem volna. Ha lett volna, s ha ennek kellett volna vinnie és továbbvinni a dolgokat *semmi nem történt volna* a Sztaálin szobornál, a Rádiónál, 24-25-én – azaz, nem robban ki a forradalom (talán még a Parlament elé se jutunk el).

A nemlétező vezérkar nem székelt a Képzőművészeti Főiskolán. Itt ugyan Koffán Károly megrázó, megrendítő beszédet tartott a hallgatók előtt – október 22-én? vagy még előbb? – melyben (mint régi, egykori kommunista) Dolores Ibarrurit idézte: inkább állva meghalni, mint térdenállva élni, kiválva ezzel az érte amúgyis rajongó növendékek lelkesedését – s magának későbbi kirúgását előkészítve –, de semmiféle szerveződés, szervezet, vezérkar nem volt, én legalábbis ilyenről nem tudok. (Akkor már sokkal inkább volt Szegeden és a Műegyetemen, illetve a Műegyetem Szentháromság-téri kollégiumában.)

Határozottan állíthatom, hogy akkor semmiféle röpcédulázást nem folytattunk, legalábbis én és Vera nem. Forintost ismertem a jogi egyetemről – egy évvel járt fölöttünk, ha jól emlékszem –, de vele *né, ekkor nem állunk kapcsolatban*. Későbbi felesége velünk egy évfolyamra járt; Karátsón és Molnár szorosabb kapcsolatba léptek velük, különösen a forradalom után. Makai = Makkai. (Az itt jelzett időpontban éppen nem voltunk kapcsolatban.) Makkai apja nem Ádám, hanem János. Karátsón öccse Karátsón László, nem György. Karátsón 10 éves volt mikor „Svájcban tartózkodott”, háború utáni feltáplálás céljából.... Működik a nyomozók krimi-fantáziája. De: együtt van itt is, mint látjuk, legalább egy szöveggörnyezetben a Gömöri által emlegetett hármast. – Köszönet Kereszty Zsuzsának, aki megtalálta ezt a

162. oldalt a Kis állambiztonsági olvasókönyvben, mint annak szorgalmas olvasója, és megajándékozott vele.

- Mind e fentiekhez hadd fűzzem hozzá: Itthon „mindenki” egy kicsit úgy érzi, hogy ő csinálta a forradalmat, és ebben „mindenkinek” egy kicsit igaz van. Éppen ebben áll a forradalom Sartre által megfogalmazott egzisztencialista jellege – az eseményekben maga a lét nyilatkozik meg – és ezért hazug minden összeesküvés, szervezés (külföldről vagy belföldről) – elmélet, és ezért nem talál – nem találhat – bizonyítékokat. Az érzés – a „mindenki” érzése – objektív, valóságot fejez ki, az akkori kollektív ihletettség állapotát.
3. T.i.: A Madách gimnázium a Barcsay utcában volt, van.
4. A gimnasztorka a jellegzetesen orosz katonai (baka, közlegény) egyenruha része. Zárt, gallértalan – a gallérnak csak a feléle álló köríve van meg, s így „magas” nyakú – bebújós ing-zubbony; az orosz muzsik-viselet bevezetése a hadseregbe, s ennek megfelelően nadrágon kívül hordva viselik, s az övet rácsatolják. Ez volt a hivatalos magyar katonai egyenruha is 1950-51-től. (Ahogy a sapka, buggyos nadrág, stb. is a Vörös Hadsereggel teljes azonosságot mutatott, semmi rokonságot nem tartva a magyar, európai stb. viselettel.)
5. 1950 lehet. Már kitelepítettek Nádor utcai lakásunkból (Nádor utca 28. II. emelet, Nádor utca és Árpád utca sarak, mind a két fele néznek az ablakok, a Nádor utcára az úriszoba egyik ablaka és az iroda, az Árpád utcára a többi). Ott az egész tömb – Akadémia utca, Zoltán utca, Nádor utca, Árpád utca – a pártközponté lett. (Eredetileg csak az Akadémia utca Zoltán utca volt az övék, na de a fordulat éve*, meg a biztonsági szempontok.) Most a Katona József utcában lakunk, itt vett – akkor még! – nekünk lakást a párt. (Már egy ideig úgy jártam haza, hogy ott állt a kapuban az ávos és belenézett a táskámba.) A református gimnáziumba járok. A kettes hoz haza a Lónyai utcából, meleg koranyári nap, bandukolok a Katona József utcán haza, lúdtalpasan. Csoszogok. Elöttem Diszes, Szites – vagy nem tudom milyen -es – ifjú megy, az akkori egyenruhák egyikében, sötétkék sapka (szabása orosz – katonai –), világosabb kék ing (valamiféle rangjelzésekkel? vállaponnyakon?), csatos öv, sötétebb nadrág, jó – akkori körülmények közt jó – cipő, stb. (Talan még síp is, zsinóron a felső zsebben, mint majd később látni fogom!) Csoszogok. Némi undort érzek az egyenruhás iránt (most ezeket kell elviselni) és érzem, hogy ő is megérez (a hátával) – és idegesítem. Hátranéz, egy pillanatra.
- Cipelem a táskámat – jobbkezben lóगतom, elég nagy, már nem hábitáska.
- Sút a nap.
- A Fürst Sándor utca – azelőtt: Hollán, a szabadságharc tüzértisztje, mérnök, közigazdász, író, a döblingi Széchenyi barátja és munkatársa – szóval a Fürst Sándor utca és a Sallai Imre utca között megyünk. (Vagy ekkor még nem is? Még Hollán és Tátra!)
- Átme gyünk az úttesten – Tátra utca – öt lépésnyivel mehet előttem. A Phönix-ház sarkán még egy kicsit túlme gy, ott már szélesebb a járdona, nem bírja tovább visszafordul.
- Hogy méz! – rivall rám.
 - Csoszogok – mondom.
 - Hogy lehet így járni! – kiabál.
 - Meleg van – mondom. (Nem tudom honnan, de pontosan tudom, hogy
- kell kitérnem, úgy, hogy ami vagyok – és amit csoszogósom is kifejez – azt mégse adjam fel.)
- Hány éves vagy te? Száz? Az egész világ összekapta magát, mindenki csinál valamit, új világ épül és akkor te itt csoszogsz? Nagyon vigyázz! És szedd össze magad, amíg nem késő!
- Teljesen igaz van. Én útálom az ő világát – és őt – ezért (is) csoszogok és nem akarom magam (nekik) összeszedni, sőt. El akarom eresztetni.
- Többet most nem tehet, gyorsan továbbmegy.
- Forradalom. Csoszogok tovább.
6. Történelemóra, 1953/54. Már a Madách gimnáziumban. Történelemtanárnk a fiatal Pór Edit. Kedves, elvhű (!), rokonszenves. Gyötörjük. Molotov berlini látogatása.

(Egymás mellett lobognak a horogkeresztes és sarlókalapácsos vörös zászlók.) Örök barátság és szövetség a németek és a Szovjetunió között. Lengyelország megszállása; Lengyelország kettészakítása; az egyik felébe a németek mennek be, a másikba az oroszok. Az angolok betartják ígéretüket. Bár felkészületlenek, de hadat üzennek Lengyelország lerohanásakor. Stb. Nem jelentett föl, sőt – míg egyfelől igyekezett válaszolni és törekedett rá, hogy ne a pártzsargont mondja, másfelől jelezte, hogy vigyázzunk, ne kockáztassuk lehetőségeinket... Nem fenyegetett. Óvott.

7. Mikor a Madách gimnáziumba kerülünk – 1952-ben, szeptemberben – ott hamarosan nagy József Attila előadásra kerül sor az önképzőkörben. Tartja: Fehér Ferenc, két éve (!) még az iskola diákja, a Rákosi Mátyás tanulmányi verseny győztese, most egyetemista. Az előadás arra fut ki, hogy Majakovszkij azért nagyobb költő, mint József Attila, mert József Attila azt írta, hogy „fölnúlnak testvéri tankok szertedübögni rímeit”** és nem tudta leírni, hogy fölnúlnak szovjet tankok... Az előadás után, a református gimnáziumból hozott modorban megdicsérem a láttató, összeszedett előadást (József Attila halálának 15. évfordulója?), majd „kérdéseket” tesz fel. Mivel az előadás címe az egész József Attilát ígérte, áttekintésben, hiányolom, hogy nem esett szó a problematikus, ellentmondó és önellentmondó részletekről az életben és az életműben. Nem hallottunk József Attila istenes költészetéről (hogy valljalak, tagadjalak, segíts meg mindkét szükségemben), nem esett szó József Attila freudizmusáról, viszonyáról a párthoz (az esetleges kizárásról) stb. Választ nem kapok, de valaki följelent. Nem mondom, hogy Fehér. Eljárás indul. Végül: Fényi lehivat. Hogy volt? Mi volt? „Nekem most fegyelmet kellene indítanom. Tekintsük lezártnak az ügyet. Ha valaki kérdezi: igazgatói megrovást kaptál. Ha nem kérdezik: felejtsek el. Papírt nem készítettünk róla (csak ha kellene, nem hiszem; az ilyesmit ők is el szokták felejteni). De te járj el továbbra is az önképzőkörbe és vállalj most egy előadást! De ne a huszadik századból! Gondolj valamire! Arany János ideál-realizmusa? Nagyon jó! Jelentkez Telegdi tanár úrnál. Én is beszélek vele.” Később tudom meg, hogy Fényi vezetésével működik egy trupp a tanári kar – Fényi, Bada, Maár, s az én ügyemben osztályfőnököm Csekőné – akik mentéssel – háttér-igazgatással – foglalkoznak. A kitelepítések óta. Sok gyereket – átjelentés stb. – itt tartottak. Maár igazgató-helyettes, biológia tanár. (Vele is van egy beszélgetésem – a zongoristáról.) És Bada tanár úr – magyar –, a szürke eminenciás.

A zongorista. Biológia órán Maár elmondja, hogy a tudomány jelenlegi álláspontja szerint – már ez is milyen liberális, akkor! – abból is látszik, hogy a gondolkodás s egyebek az agy „termékei”, hogy ha az agy megsérül bizonyos funkciók (beszéd, emlékezet, stb.) kiesnek, a sérülés helyétől függően. Jelentkezem. Jövök a zongoristával. Tegyük fel, hogy van egy virtuóz és van egy zongora egy szobában. Én, kívülről csak a zongora hangját hallom. Ha valaki szétveri a zongora felét egy baltával, hiába van ott a virtuóz sértetlenül, nem fog tudni nekem ép zongorahangot adni. A zongora: az agy. A virtuóz, aki játszik rajta, a lélek.

Maár egyik szünetben – folyosó ügyeletes – beszélgetni hív. Fel-alá sétálunk, beszélgetünk. Arra kér, hogy az ilyen példám nekem mondjam el, külön, nem érdemes ilyesmivel veszélyeztetni az egyetemi felvételt s egyebeket.

Bada tanár úrról Spiró írt lelkes megemlékezéseket. A különös kis ember, a magyar irodalom okos szerelme megengedte magának, hogy Kölcseynél megjegyezze (igaz, ez már 1953 ősze, a Nagy Imre-féle kormányprogram meghirdetése után): figyeljük meg, hogy nincs jelentős magyar költő egészen Radnótiig, aki ne lenne istenben.

8. Kogutowicz Manó – az iskolában még az ötvenes években is Kogutowicz Manó nagy falitérképeit, és kéziatlazait használtuk (lassan cserélődtek). A Kogutowicz Manó felkiáltás azt jelentette: Nézz a térképre! Ember! Milyen közel van a Szovjetunió – és milyen nagy! – és milyen messze van Amerika (és Anglia milyen kicsi)! Ergó: ne ugrálj! Ez van, ezt el kell fogadni. (Kogutowicz Manó alapította a Magyar Földrajzi Intézetet, s bár már 1908-ban meghalt, alapítói és intézete munkája nyomán még jó félévszázadig élt az iskolai nyelvhazánálban. A Kogutowicz! – ez magát az atlasz vagy

* 1948: az egypárt-rendszer kialakulása.

** Ars poetica

- a falitérképet is jelentette, s tetszett a rejtélyes szó, s a vele együtt mondván jó ritmusú *Manó*.)
9. Sztodolnyik László tanárságát volt 1954 és 58 között – mikor oda jártam – a jogon. (ELTE, jogtudományi kar.) 1955-ben szólított meg – egy szeminárium után (állam és jogelmélet), és sétálni hívott. Arra intett – keringtünk a Szerb és Veress Pálné utcán, aztán le a Duna-partra –, hogy ne ilyen éles formában tegyem fel kérdéseimet az állam- és jogelméleti szemináriumon; egy-két évvel ezelőtt ezért még kirúgtak volna. Felhívta a figyelmemet, hogy a náci jogalkotás azért zárt anyag az Egyetemi Könyvtárban is, mert a törvények, jogszabályok félelmetesen emlékeztetnek a népi demokráciák (és a Szovjetunió) törvényeire. Meghívott Karolina úti lakására. Egyetlen, hatalmas könyvtárszoba, padlótól mennyezetig érő polcokkal. Kölcsönadta Neumann (?) 1946-ban magyarul is megjelent könyvét, a náci ellenes fiatal összeesküvőkről. Kifrások, jelszavak a bírósági termekben is. „A nemzetiszocialista államban a borjú az anyja hasában is az államé.” Sztodolnyik apja a Legfelső Bíróság bírja volt, (rég, illegális kommunista) ő maga résztvett – 16 évesen – az ellenállásban, plakátokat ragasztott 44-ben... (a Gömbös Gyula szobrát felrobbantó csoport samesze volt; jól emlékszem? vagy összekeverem?). A koreai háború idején jött rá, hogy minden másképp van. Azt mondta: itt élni (közép-kelet Európában) olyan egy társadalomtudományokkal foglalkozó ember számára, mintha a vegyész beülne a lombikba; veszélyes de érdekes. – Sztodolnyik nő volt, de szép, lemlő fekete hajú felesége nem élt már vele. Gyakran feljött, rendet rakott, jóba voltak. Sztodolnyik szerint a férfi akkor képes a nő számára igazi élvezetet szerezni, amikor a nő már tulajdonképpen nem érdekli, nem szerelmes. Olvasott angolul, németül, franciául. A rendszerről már mindent tudott. 1958-ban öngyilkos lett.
10. „Pisti az egekben van.” Nem, nem halt meg. Arról van szó, hogy 1956 után az itthonmaradt, szorongó de örvendező (vagy fordítva: örvendező de szorongó) családtagok fantasztikus történeteket meséltek a kimentek karrierjeiről, maguknak lelki erőforrással, mágikus segítségként a kintieknek és vigasztalásul. Igaz történeteket, de hogy! Nagy Ernő eladta Belgiumban az amerikaiaktól kapott (ruhasegélyként kapott) két ingét, és az árukból használt (igen használt, öregecske) autót vett. (Továbbra is a két kivitt trikóban és egy pulóverben járt.) – Hogy van Ernő? – Erni! Kés! Ein gemachter mensch! Megvan az első autója! Scher

aranyos, kicsi nagybátyjával az utcán futottam össze. – Mi újság? – Pisti az egekben van! – ? – Ő az egyetemi tanár New Yorkban! (Értsd, talán: ő az első, aki egyetemen tanít a New Yorkba került emigránsok közül?) – Fantasztikus. – Igen! Professor! Egyetemi tanár! (Innen, a Katona József utcából, egyértelműen: tanszék – netán intézet – vezető; ott helyben, egyelőre próbaidőre kinevezett előadó, tanárság-adjunktus féle. Angliában: assistant lecturer, Amerikában: assistant professor. – Ez is jó és méltánylandó lehetne, de az itthoniaknak nem elég. – Pisti az egekben van.)

11. Ez is az 1957. december 18.-i *Szigorián titkos!* belügyi jelentésben olvasható (Kenedi János Kis állambiztonsági olvasókönyvének 162. oldalán), lásd az 1. jegyzetet!
- „A Jogi Egyetem vonalán egy ügy került realizálásra az év folyamán, *Forintos György* és társai ügye. Ebben az ügyben jelenleg öt személy áll a bíróság előtt, de nevezettek tevékenysége és baráti köre nem volt ennyire szűk. Legfontosabb szabadlábban maradt kapcsolat *Vekerdő Tamás* (Bp., 1935.), aki jelzéseink szerint egy illegális csoportnak a tagja, melynek egyik vezetője *Andorka Rudolf* (Bp., 1931. Bp. VIII. Rökk Szilárd u. 37. sz. alatti lakos) vezetésével hozzáfogtak egy komoly illegáció készítéséhez, melynek tagjai jelzéseink szerint végzett jogászok. Ez a tevékenység egy időre megszakadt, mert *Andorkát* az ellenforradalom alatt elkövetett tevékenysége miatt őrizetbe vették. Kiszabadulása után ismét nekiláttak az illegális munkának. *Vekerdő* nem akar jogász lenni, frói pályára készül. Igen komoly kapcsolatai vannak az ügynevezett fiatal népiesek sorában, állandóan hallgatja a külföldi rádióadásokat, illegális úton bejött emigráns sajtótermékeket olvas és terjeszt.”

Tények: nem voltam az *Andorka Rudolf* vezette illegális csoport tagja (ha volt ilyen csoport egyáltalán). De jóba voltam *Karátsonnal*, *Karátson Forintossal*, akit – és feleségét – én is ismertem, egyetemre hallgató kollégáim voltak a jogon, felesége, *Bánlaci Sára* évfolyamtársam is; s ők jóba voltak *Molnár Gyulával*, másik jó barátommal, míg viszont közelálltak *Andorkákékhöz* is. „Komoly illegációt” én csak magamban készítettem elő. A fiatal népiesekkel nem voltak kapcsolataim – *Karátsonnak* igen –, csak (ha egyáltalán) öregebbekkel (ha például *Ignác Rózsa*, *Makkai Ádám* anyja – kinek lakásán *Sinka Istvánnal* is találkoztam, de *Török Sándorral* is – oda számítható). Viszont: tényleg nem akartam jogász lenni, frói pályára készültem, és állandóan hallgattam a külföldi rádióadásokat, és ha hozzájutottam emigráns sajtótermékhez, azt olvastam (de alig terjesztettem).

George Bruce

TÉLI ÜDÜLÉS

A felföldi szállodában
a felföldi pincér
megmerevedik: szezon után,
amikor a szarvasbőgés megremegteti
az ereszen a jégcsapokat,
belül, egy három méteres üvegbúrában,
elkopott házikabátban,
szalvéta a karján,
sárgás, sima arcán barna szeme
nem rebben, – mozdulatlanul, udvariasan
áll és vár valószerűtlen világában

a hihetetlen augusztusi vendégekre,
akik őzre, madárra vadásznak –
és nem a szükség hajtja őket.
Legalább ő igazolható
a magas üvegbúrán keresztül.
A többiekéről, akiknek célja,
hogy madarakat, őzeket öljenek,
csak hallomásból tudunk.

KAPU A TENGERHEZ

(East Port, St Andrews)

Állj meg a kapuban, idegen: semmi sincs
E kőiven túl, csak sziklák, szerteszórva,
És tenger odalent a parton,
Eredetiük a kataklizma és a sötét.

Egyszer egy ember lehajolt egy kőért,
Egy másik méretre vágta, a harmadik
S a negyedik kaput és falat rakott
A megmunkált kövekből. Ismét mások
Beakasztották a nyikorgó vasajtókat,
Kizárva a bajhozó tengert és embereket.
A rend (mondják) és erény és szeretet
Városa volt – de ez már a múlté.

Aztán a kapuban örömmel fogadták az idegeneket –
 Kereskedők, hittérítők, a vak koldus a kutyájával,
 Ilyen-olyan árusok (ellenőrzött portékákkal)
 Jöttek a falak közé, ami a harcias
 Tengert takarta. Mindez már a múlté.
 Ma már a vaskaput szétmarta a rozsdá,
 De az ajtó csuklóit megvannak még. Az ív
 Az őselemre nyílik – repedezett kövek,
 Zöld és lila és rozsdaszín foltokkal.

Galambok tollászkodnak rajta. Idegen,
 Ezen a téli alkonyon a kapuban állj meg,
 Mert túl, a sötét föld a megközelíthetetlen
 Őselemig nyúlik el, amely fénylik, ahogy
 Beáll az éj, nyugalma csábít,
 De sima vonásai mögött mohóság rejlik
 A világ minden nyüzsgése sem képes úgy
 Feltenni a végső kérdést, mint azok a vizek,
 Beléjük zárva emlék és felejtés:
 Ereklék, feljegyzések, titkos ünnepek – Cézár politikája,
 S hogy valaki tegnap lerészegedett;
 Gyűrűk, gyémántok, tubákos szelencék, hadihajók,
 S nagy emberek alsóneműi.
 Inkább e megmunkált kő, ha romosan is,
 Tengeri ködök fonják ívét körül.
 Az alkony eltűnik, rázárul az éj. A kő
 Nedves, fogásnak nem enged, de porlad
 Az évek nyomása és ereje alatt:
 Az évek az ív köré kúsznak, a lyukakba
 És repedésekbe bújnak, átformálják
 A faragott követ. Egyszer egy ember lehajolt,
 Egy másik méretre vágta, a harmadik
 S a negyedik falat és kaput rakott
 Magának. A kisváros szélén, idegen, állj meg –
 Az utcákat Európa napja sütötte,
 O Jesu parvule, Christus Victus, Christus Victor,
 A tornyokban harangok énekelnek, a vizek
 Vizekkel sugdolóznak, a levegő levegőnek
 kongat – a hit, a hit, a hit.

Mindez a múlté. A fények
 Kialudtak, a város álomba merült.
 A kikötőben hajók ringanak,
 Tétova szelek kószálnak az utcán –
 A kórus, az oltár, a szentély már nincsenek.
 A gyámkő megmaradt, szilárdan áll,
 Emléket őriz, vágyat ítél, reményt ad,
 A víztükörben, az éji nyugalomban,
 Mielőtt a hajnal új napot szít.

ELIZABETH ACHÁTOT CSISZOL

Szerelmem, behúz magába a kő.
Az egek átfolynak
a kő-csillagos éjbe.
Ebben az elveszett, mulandó világban
kincs a kezekben a kő,
kipuhatolod, mire hasonlít legkevésbé
mint üveget, lesimítod a követ,
míg hajszálnyi vonásai,
Leonardo vonalainál finomabbak,
a kő maradandóságát tükrözik.
A kőben nincsenek évszakok.
Sarkcsillagként vonz,
s te odaadod rövid melegedet
a kőnek.
Elmúlik, hideg marad.

FORDÍTOTTA GEREVICH ANDRÁS

Wilhelm Furtwängler esete

RICHARD ACZEL

Hová lett az én Németországom? – a nagy német karmester, Wilhelm Furtwängler szájából hallotta ezt a feljajdulást Yehudi Menuhin 1947-ben, egy berlini próba során.¹ Mai fülle a Goebels által egyszerre gyermeteg primadonnának és a Harmadik Birodalom kultúrpolitikai oszlopának nevezett férfiú szavai olyan frázisnak hangzanak, mely fonákságában is ijesztő. E megütközésből is érződik, hogy mennyire megváltozott a német kultúra és azonosságtudat megítélése a második világháború óta, mind Németországon belül mind kívüle. A birtokos névmással ellátott „Németország”, olyan képzetársításával, mint „német lélek”, „német mélység” vagy akár maga a „né-metség” – melyek egykor a Goethe és Herder, de Lagarde és Wagner, és világnézetileg egymástól oly-annyira távolálló személyiségek, mint Ernst Jünger és Thomas Mann által félmjelzett hagyomány alapszókincséhez tartoztak: mindez felismerhetlenné vált és veszendőbe ment a nemzetiszocializmus máza alatt. Joachim Kaiser zenetörténetész megfogalmazásában: „Az a szó, hogy «német», magasabb eszmei összefüggésben többé nem használható.”² Vajon mit értett Wilhelm Furtwängler az ő Németországán, és a Harmadik Bi-rodalomban majd azt követően milyen szerepe volt abban, hogy e nemzethez kötődő fogalmak „használhatatlanná” váltak? A háború után Furtwängler mindig is különbséget tett az „ő” Németországa és a náci uralta Németország között. A „Furtwängler-ügy”, mely nem-csak Göring és Goebels köreiben futott ezen a néven, hanem a karmestert 1946 decemberében színe elé idéző Nácitlanító Bizottság tárgyalásán is, s amely jócskán foglalkoztatta bírálóit, köztük Bruno Waltert és Thomas Mannt, mindig olyan esetnek számított, mely a cinkosság és ellenállás kibogozhatatlan hálójába ju-tott Németország egyik vagy másik arculatát példázza. Nem annak kívánok utána járni, hogy Furtwängler együttműködött-e a náciikkal – jöllehet ez olyan kérdés, melyet hiába is próbálnánk megkerülni –, hanem fő-ként annak, hogy harmadik birodalombeli és azt követő működésével mennyiben járult hozzá a két, óhaja sze-rint különálló értékrend teljes összekeveredéséhez, ami oly messze ható következményekkel járt a háború utáni német kultúra átalakulására néve.

Amikor a náci 1933 januárjában hatalomra jutottak, Furtwängler negyvenhét éves volt, és pályája

csúcán állt. Tizenegy évvel korábban került a keze alá az addig Nikisch Arthur által irányított két nagy zenekar: a Berlieni Filharmonikusok és a lipcei Gewandhaus zenekara. 1927-ben a Bécsi Filharmonikusok vezető karnagya lett, és 1928-ban Berlin főzeneigazgatójává nevezték ki.³ A Weimari Köztársaság utolsó napjaiban vette át a berlini Staatsoper igazgatását. Németországban rajongva tisztelt zenei tekintély volt és a német klasszikusok ünnepeit megszólaltatója. E rajongásban egész Európa osztozott, és három nagy sikerű amerikai turnéval a háta mögött személye olyan kulturális tőkét jelentett, melyet a náci kénytelenek voltak rendkívül komolyan venni. Furtwänglerből ráadásul kezdetben nem is hiányzott a lelkesedés a nemzetiszocialista mozgalom és a német hagyományok ennek jegyében álló felértékelődése iránt. Igaz, Furtwängler korántsem vette semmibe a kortárs zeneszerzők műveit – az ő nevéhez fűződik Arnold Schoenberg első mindvégig dodekafon zenekari darabjának, az opusz 31-es „Zenekari változatok”-nak 1928. decemberi ősbemutatója –, mégis aggodalommal töltötte el, hogy a „modern” zene veszélybe sodorta a művész és a közönség közti közvetlen és eleven kapcsolatot, mely Furtwängler zenei ideológiájának egyik sarkalatos pontjává vált. A náci – látszatra legalábbis – kulturális ideológiájuk központi szereplőjévé tették meg a „népet”.

„Döntő érdeme a nemzetiszocializmusnak, melyet ellenfelei sem vitathatnak el tőle, hogy kíméletlenül feltárta a világ előtt, milyen mérhetetlen veszély fenyegeti napjainkban az alkotók és a befogadók, a művészek és a közönség, a művészet és a nép közti viszonyt.”⁴ Azonban hamarosan érdek- és nézetkülönbségek mutatkoztak a karmester és az új hatalom között. 1933. április 11-én Goebelsnek címzett nyílt levelet jelentetett meg Furtwängler, melyben bírálja a párt faji politikáját. Ez a levél már előrevetíti a zúgolódásnak és megalkuvásnak kusza egyvelegét, ami az elkövetkező tizenkét esztendőben általánosan jellemezni fogja Furtwänglernek a hatalomhoz fűződő viszonyát. Levelének elején – „durchaus als Künstler”, tehát csakis művész minőségében – felhívja a miniszter figyelmét azokra a német zenei életben tapasztalható fejleményekre, amelyek – felfogása szerint – „nem kell, hogy okvetlenül együtt járjanak nemzeti méltóságunk helyreállításával, amit valamennyien oly hálással és örömtelien üdvözlünk.”⁵ Ezután az óvatos kezdés után hitet tesz amellett, hogy a művészetnek az a dolga, hogy egyesítsen, nem pedig az, hogy elválasszon: művészként egysesgyedül a jó és a rossz művészet között lát választóvonalat. Művészek

A tanulmányt kéziratból közöljük.

vonatkozásában a zsidók és nemzsidók közé nemcsak hogy nem helyénvaló ilyet húzni, de ez „a kulturális életnek sem érdeke”. A körmönfont óvatossággal megfogalmazott szöveg legegyszerűbb mondata következik: „Ézért világosan ki kell mondanunk, hogy az olyan férfiaknak, mint Walter, Klemperer, Reinhard és mások, a jövőben is szóhoz kell jutniuk művészetükkel.” Mihelyt ezt kimondta, mindjárt engedelmesebb (és megalkuvóbb) hangra vált vissza. Így zárja levelét: „Harcunk a gyökértelen, bomlasztó, elsekélyesítő, destruktív szellemiség ellen irányuljon, ne a valódi művész ellen, aki a maga nemében, bárhogy ítéltesék is meg művésze, mindenképpen alkotó ember, s mint ilyen, építő hatása van. Ennek jegyében intézem Önhöz óva intő szavamat a német művészet nevében, nehogy olyan dolgok történjenek, melyeket talán már nem lehet jóvátenni.”⁷⁶ A többes szám első személy és az ízig-veérg náci szóhasználat igazolni látszik Thomas Mann némileg érdes hangú és keserű naplófeljegyzését „Furchtwängler [sic!], vagyis „Furt” = „gázló” helyett „Furcht” = „félelem-arcú”) felettébb alkalmazkodó, de legalábbis figyelmeztető levele Goebbelshez.⁷⁷

De hogyan lehetett volna más szavakba öltöztetni a párt politikájának a propagandaminiszterhez címzett bírálatát 1933-ban, és ki volt még a zenei életben, aki hasonlóan kiállt volna üldözött kollégáiért?

„A mi harcunk”: vajon taktikai megfontolás mondta-e ezt vele vagy tulajdon meggyőződése? Ismételt felvetik ezt a kérdést azok a levelek és jegyzetek, melyeket a Hitlertől kapott, 1933. augusztus 8-i „audienciára” készülve írt. Ezekből az írásokból világosan látszik, hogy ebben az időben még hitt abban, hogy közvetlenül hatni tud a párt politikájára, legalábbis annyiban, hogy segítségére legyen a zsidó zenészeknek. 1933. július 4-i, Hitlernek írt levelében többek között Fleisch Károly hegedűművész és Arnold Schoenberg zeneszerző nemzetközi hírnevére hivatkozva fejt ki álláspontját, miszerint a velük szemben tanúsított rossz bánásmód csak árthat Németország külföldi jó hírének. Ezért így érvel: „Kívánatos lenne, hogy az ilyen különleges eseteket törvény és hivatalos út mellőzésével maga a Birodalmi Kancellár úr szabályozza, éppen külpolitikai jelentőségükre való tekintettel.”⁷⁸

Vannak azonban más megnyilvánulásai, melyekben a taktikai indíttatás sokkal kétértelműbben ütközik ki nyelvezetén. Egyik feljegyzésében, melynek címzettjeként a „Führer” szerepel, a következőt írja: „A külföldhöz való viszony – itt kell kezdődnie a politikának; itt kell formailag közelítenünk anélkül, hogy bármit is engednénk az ügyből. *Suaviter in modo*, erre különösen alkalmasak a zenei kapcsolatok. Mindenekelőtt az egész zsidókérdés vonatkozásában óvakodnunk kell attól, hogy kedvezőtlen hadállásba szoruljunk. A zsidókérdés terén a propagandának nem volna szabad tisztázatlan jelleggel és vaktában működnie. Amennyiben szellemi ellenség a zsidó, úgy szellemi fegyvereket kell bevetni ellene [...] szellemi kérdéseket nem lehet csak biológiai úton megoldani.”⁷⁹

Mivel e feljegyzés Hitlernek szól, valószínűnek tűnik, hogy Furtwängler taktikai húzásnak szánta

mondandóját, mégpedig általános törekvésének részeként, hogy a zenei életben tevékenykedő zsidóknak – mindenekelőtt a Berlieni Filharmonikusok zsidó tagjainak – védelmére keljen, és nem olyan céllal, hogy felzárkózzon a párt árja-politikájához. De veszedelmes keskeny a kettő közötti határ, különösen ha figyelembe vesszük, hogy Furtwängler kezdeti hozzáállása kimondottan támogató volt. Ugyanebből az időszakból a következő, dátum nélküli feljegyzés olvasható naplójában: „Én híve vagyok a pártnak, nem tagja, mivel művész vagyok és belátásom szerint nem politikus.”¹⁰

Furtwängler sosem lépett be a pártba – nem úgy, mint az az úriember, aki később a legnagyobb riválisa lett a Birodalomban, vagyis Herbert von Karajan, aki 1933 elején kétszer is belépett (előbb Ausztriában, majd Ulmban).¹¹ Ez a tény azonban nem tartotta vissza a náciaktól, hogy betuszkolják egyéb intézményeikbe. A berlieni Staatsopernél főnökévé lett Hermann Göring – aki Poroszország miniszterelnökéként az összes porosz színházat közvetlenül felügyelte – 1933-ban államtanácsossá nevezte ki, (ebből a rangból többek között kijutott Heinz Tietjen operaigazgatónak és Gustaf Gründgens színésznek is) és ugyanannak az évnak szeptemberében Goebbel kinevezte őt a Birodalmi Zenei Kamara (Reichsmusikkamer) alelnökévé. Igaz, inkább tiszteletbeli címek voltak ezek, semmint tényleges hatalmat és befolyást jelentő pozíciók, mégis híven tükrözik, hogy a hatalom milyen komolyan vette Furtwänglert, mint a német kultúra nemzetközileg reklámozható letéteményesét, épp abban az időben, amikor „a kultúra árjásítása” már tiltakozó hangok sokaságát váltotta ki. De Furtwängler csak bizonyos korlátok között vállalkozhatott az új hatalom „ellenségeinek” védelmére: jól mutatja ezt az 1934 végén lezajlott „Hindemith-ügy”.

Furtwängler nyilván tisztában volt azzal, hogy Hitler nem kedveli a zeneszerzőt, mégis kitűzte Paul Hindemith új (és még el sem készült), *Mathis, a festő* című operájának bemutatóját a Staatsoper 1934/35-ös évadjára. Göring nyomban levette a művet a műsorról, és válaszul Furtwängler tiltakozására kijelentette, hogy a Führer személyes hozzájárulása nélkül nem lehet bemutatni az operát. Hindemith-ellenes hadjárat szabadult el a náci sajtóban, mely a zeneszerző „szellemi dekadenciáján” és „zsidó kapcsolatain”¹² lovagolt. Mielőtt még döntés született volna a bemutató ügyében, Furtwängler fogta magát, és a Berlieni Filharmonikusokkal megtartotta az opera három zenekari közjátékából Hindemith által készített szimfonikus változat ősbemutatóját 1934. március 14-én. Az előadást hatalmas tetszés fogadta, mely a zene diadala mellett a politikai pimaszságnak is szólt, s arra ragadtatta Furtwänglert, hogy vakmerően tovább egyengesse Hindemith útját. *Der Fall Hindemith* (A Hindemith-ügy) címmel cikket írt a *Deutsche Allgemeine Zeitung*-ba, melyben kifejti meggyőződését, hogy az új műalkotások értékét a nyilvánosság és nem az állam hivatott megítélni. Nem csoda, hogy a DAZ 1934. november 25-i számának címlapján megjelent cikk szenzációt okozott: a lap azon nyomban elkelt, és újra kellett nyomtatni. Azt követő vasárnap, amikor Furtwängler a *Trisztánt* vezényelte a Staatsoperben, a házat zsúfolásig megtöltő közönség óriási tapsorkánál fogadta, ahányszor csak a felvonások előtt megjelent a

zenekari árokban. Jelen volt Goebbels és Göring is, akik alighanem tudták, hogy mire véljék a tüntetést. Így lett a „Hindemith-ügyből” „Furtwängler-ügy”, és most a karmesteren volt a sor, hogy elszenvedje a náci sajtó ádáz hadjáratát, melynek végső soron az lett az eredménye, hogy 1934. december 4-én lemondott minden közhivatali posztjáról.

Furtwängler lemondása katasztrofális pénzügyi következményekkel járt mind a Staatsoperre, mind a Berlii Filharmonikusokra nézve, és Goebbels tisztában volt azzal, hogy saját kulturális propagandáját is kikezdi ez a helyzet. 1935 februárjának végén a miniszter kompromisszumra jutott Furtwänglerrel, melynek értelmében utóbbi nyilvános nyilatkozatban elismeri, hogy „a birodalmi politika irányítását [...] egyedül a Führer és a Birodalmi Kancellár s az általa megbízott szakminiszter határozza meg”,¹³ míg ő ennek ellenében szabadúszó vendégkarmesterként és független, „apolitikus művészként” ismét lehetőséget kap zenei működésének folytatására. Sosem került sor e „függetlenség” mibenlétének részletes meghatározására, de a gyakorlatban azt jelentette, hogy a náciak többnyire szemet hunytak afölött, hogy Furtwängler eltekint a Horst Wessel-Lied vezénylestől, valamint a náci karlendítéstől, még olyankor is, amikor Hitler a közönségben ül, továbbá nem vezényel állami díszelőadásokon, később pedig a háborúban megszállt területeken sem.¹⁴ 1935 áprilisában Furtwängler ismét ott állt Filharmonikusai élén, és Goebbels elégedetten nyugtázhatta naplójában: „Nagy morális sikert értünk el. Ezek a művészek a világ legfurább népsége. A politikáról halvány gőzük sincs.” (1935. március 2.)¹⁵

Attól fogva, hogy 1935 áprilisában visszatért a zenei életbe, némileg nehezebben dokumentálható, miként alakult Furtwängler és a hatalom viszonya. Nem volt több olyan nyilvános botrány, mint a Goebbelsnek írt levél vagy a Hindemith-ügy. Azok a védelmezői, akik a rendszer hősi ellenállójaként igyekeznek feltüntetni Furtwänglert, elég mélyen hallgatnak az 1935 és '45 közötti évekről, és kénytelenek beérni annyival, hogy Furtwängler minden tőle telhetőt megtett azért, hogy állami díszünnepeken és a megszállt területeken ne kelljen vezényelnie. Még Fred K. Prieberg *Kraftprobe* (*Erőpróba*) című könyve is (1986), amely minden más írásnál alaposabban vizsgálja Furtwängler viszonyát a náci hatalomhoz, majdnem 350 oldalt szentel a Birodalom első hat esztendejének, és alig kilencvenet a második hatnak.¹⁶ „Rehabilitálása” után Furtwängler már nem szolgál ugyan jelentősebb tiltakozó megnyilvánulásokkal a sajtóban, ám ellenállás és együttműködés között folytatott vég nélküli kötéltáncát hitelt érdemlően tanúsítja Goebbels naplója. 1933 és '45 között több mint 90 bejegyzés található a karmesterről, melyek zömükben nem pusztán a miniszter koncertlátogatásaira szorítkozó futólagos utalások. Szinte mind-egyikből megállapítható, hogy Goebbels rendkívül nagyra tartotta Furtwängler művészetét, és az is, hogy teljesen tisztában volt a karmester hatalmas népszerűségével – „Furtwänglert úgy ünneplik, mint egy istent” (1937. február 11.) – és értékével, amit a hatalomnak jelent: „Göringgel megbeszéltük a Furtwängler-ügyet. Nem szabad külföldre mennie” (1934. december 25.); „Nagyon is jól jön nekünk.” (1940. január 9.) A korai bejegyzések igazolják azt a jól kimutatható tény, hogy Furtwängler gyakran járt közben zsidó zenészek érdekében („Furtwängler, mint mindig, Filharmonikus zenekar és zsidókérdés.” – 1937. július 7.) Az 1935. februári kompromisszum után Goebbels boldogan jegyzi meg, hogy „Furtwängler nagyon megváltozott” (1935.

ÖV ALATT

Et in Arcadia ego: a „Nagy barátság”-ügy két dokumentuma

A. A. Zsdánov, *Bevezető beszéd a szovjet zenei szakemberek tanácskozásán az SzK(b)P Központi Bizottságában, 1948* (Részletek)

Eltársak! A párt Központi Bizottsága elhatározta, hogy a szovjet zenei szakembereket az alábbi ügyben tanácskozásra hívja össze:

A Központi Bizottság nemrégiben testületileg megtekintette Muradelli elvtárs „Nagy barátság” című új operáját. [...] Sajnos, a Központi Bizottság reménye nem igazolódtott be. A „Nagy barátság” című opera sikertelenné bizonyult.

Melyek – a Központi Bizottság véleménye szerint – azok az okok és körülmények, amelyek oda vezettek, hogy ez az opera megbukott? Melyek az opera fő hiányosságai?

Az opera alapvető gyengéiről szólva, mindenekelőtt

zenéjét kell említeni. Az opera zenéjében nincs egyetlen említésreméltó dallam sem. A zene nem jut el a hallgatóhoz. Nem véletlen, hogy az ötszázszemélyes, eléggé jelentékeny és képzett hallgatóságra az előadás folyamán az opera egyetlen részlete sem tett hatást.

Az opera zenéje nagyon szegényesnek bizonyult. A dallamosságnak rendszertelen és zajos rögtönzésekkel történt helyettesítése azt eredményezte, hogy az opera nagyrészt lármás hangkapcsolatok zűrzavaros halmazává lett. A zenekar lehetőségeit az operában csak igen korlátozottan használták fel. Az opera jelentékeny részében a zenei kíséretet csupán néhány hangszer szolgáltatja és csak ritkán, néha a legváratlanabb helyeken kapcsolódik be az egész zenekari együttes, mégpedig viharos és zavaros, gyakran kakofonikus beavatkozás formájában. Ezek a részek felizgatják a hallgatók idegeit és hangulatára súlyos benyomást tesznek. [...]

július 22.) és két 1936-os bejegyzésében is ott a magabiztos megállapítás, hogy a karmester „most már teljesen a miénk.” (1936. július 27. és december 11.) Konfliktusok azonban továbbra is adódnak. 1936 júniusának végén, amikor Goebbels mellét döngetheti annak öröme, hogy a Führer elfogadta a nyilvános művészeti kritika általa kezdeményezett betiltását, kénytelen elismerni, hogy „Csak az egy Furtwängler elégedetlenkedik még mindig”. Azonban mindjárt hozzáteszi, hogy „ezzel már nem megy semmire.” (1936. november 27.) 1937-ből újabb utalások találhatók Furtwänglernek a zsidókérdésben tanúsított macacsságára, s az itt következő, 1937. augusztus 3-i keltezésű bejegyzésből jól látható, hogy ezen a téren milyen szívós ellenállást fejtett ki Furtwängler a náci politikával szemben: „A Filharmóniában van még néhány félzsidó. Megpróbálom eltávolítani őket. Nem lesz könnyű. Furtwängler erőnek erejével meg akarja őket tartani.” Az év vége felé Goebbels ismét panaszkodik a karmesterre, hogy „nap mint nap újabb követelésekkel áll elő.” (1937. december 7.) Egy 1938. júliusi feljegyzésben szóvá teszi, hogy Furtwängler nem kíván részt venni az állami és pártrendezvényeken. Az ő pálcájára akarták bírni a szeptemberi nürnbergi pártkongresszus előestéjének szánt Mesterdalmokok-előadást: „Furtwängler nem akar Nürnbergben dirigálni. A nagy megtiszteltetés miatt. Ez buta beszéd. Nem volna szabad mindig mindenre tekintettel lennie. Nem hagyok neki békét. Ő az én emberem.” (1938. július 2.) Goebbels végül elérte, amit akart: Furtwängler mégiscsak vezényelt Nürnbergben, és a Sachsot éneklő baritonista, Rudolf Bockelmann az alábbi írhatta naplójába: „Mindenképpen felülmúlt az utolsó függöny utáni elragadtatás, amikor az ünnepi érületű közönség fergeteges üdvölgzése közepette egymáshoz lépett a nemzet két vezére, ez a két igazi, jelentős, örök értékek felé

szárnyaló vezér: Adolf Hitler és Wilhelm Furtwängler!”¹⁷

Az 1938. július 2-i bejegyzést követően és a háború kezdetével Goebbels merőben új hangot üt meg Furtwänglerre vonatkozó naplóbejegyzéseiben. 1938. november 22-én megjegyzi, hogy „Furtwängler ismét nagy szolgálatot tett nekünk külföldön.” Valószínűleg a november 14-én, Zürichben, a Tonhalle zenekarával megtartott nagyszerű hangversenyre céloz, de arról sem szabad megfeledkezni, hogy abban az évben Furtwängler már kitüntetésben részesült a franciáktól, akik a Becsületrend Parancsnoki Keresztjét adományozták neki – s ez a nemzetközi propaganda szempontjából komoly fegyvertényt jelentett a nácioknak, még akkor is, ha Hitler odahaza nem akarta nyilvánosságra hozatni a hírt. Furtwängler Koppenhágában tartózkodik 1940 áprilisában, Dánia német megszállásakor. Goebbels örömmel értesül a karmestertől, hogy „katonáink példásan viselkedtek és ezzel nagymértékben hozzájárultak az ügy békés elintézéséhez.” (1940. április 17.) Ugyanitt jegyzi meg Goebbels, hogy Furtwängler szívesen átvinné Peter Raabe elnöki tisztét a Reichsmusikkammerba¹⁸: „Jó lenne”, állapítja meg a miniszter. Két hónappal később a következőt jegyzi fel: „Igazi sovinsztává lett. Ennek nagyon örülök.” (1940. június 20.) 1941 végén, 1942 elején Goebbels elkönnyelheti magának Furtwängler immár nyilvánvaló megtérését: „Örülök, hogy sikerült ilyen pozitív hozzáállásra bírni Furtwänglert az állam és birodalom ügyében. Igaz, sok fáradtságba került, de most már legalább beállt közénk, és nekem, a Birodalom polgárának, inkább kedvemre való egy olyan Furtwängler, aki fáradtságba kerül, mint egy olyan Toscanini, aki már nem kerül fáradtságba, de külföldön emigránskodik, és felhasználható Olaszország ellen.” (1941. november 28.)

„Furtwängler ellátogat hozzám. Szétnézett Svédor-

Bár az opera igen érdekes korszakban – a szovjet kormányzatnak a Kaukázus északi részében történő megteremtésekor – játszódik és a soknemzetiségű lakosság, valamint az osztályharc formáinak különfélesége is igen változatos – az opera zenéje távol áll az Észak-Kaukázus népeinek népi zenéjétől, és attól idegen, pedig ilyen körülmények között vissza kellett volna tükröznie az ottani lakosságnak az opera cselekményeiben feltüntetett életmegnyilvánulásait.

[...] Ugyanez vonatkozik a hegyi lakókra is. Ha például a cselekmény során lezginkát adnak elő, a dallam egyáltalán nem emlékeztet a lezginka ismert és népszerű formájára. Az eredetiség hajhászásában a szerző saját lezginka-zenéjét adja. Ez nehezen érthető, unalmas, sokkal kevésbé tartalmas és szép, mint a lezginka szokásos népi zenéje. [...]

Néhány szót a mese kérdéséről. Az opera meséje mesterkélt. Azok az események, amelyeket tükröznie kellene, igaztalanul és történelmileg hamisan vannak beállítva.

Röviden összefoglalom, miről van szó. Az opera az Észak-Kaukázus népei barátságának megteremtésével foglalkozik az 1918–1920 években. A hegyvidéki népek, –

melyek közül az opera főként az oszétekkel, lezgekkel és grúzokkal foglalkozik – a Moszkvából küldött komisszár segítségével – felhagynak az orosz nép és különösen a kozákság ellen folytatott harcukkal, békét és barátságot kötnek vele.

A történelmi hazugság ebben az, hogy ezek a népek voltak az orosz nép ellenségei. Ellenkezőleg, abban a történelmi korszakban, amikor az opera játszódik, az orosz nép és a Vörös Hadsereg éppen az oszétekkel, lezgekkel és grúzokkal vetette meg a szovjethatalom alapjait az Észak-Kaukázusban és teremtette meg a békét, valamint a népek barátságát.

A népek barátságának akadályozói az Észak-Kaukázusban akkoriban a cssecsenek és az ingusok voltak.

A nemzetiségek közötti ellenségeskedés szítói tehát a cssecsenek és az ingusok voltak, de helyettük a néző elé az oszéteket és a grúzokat állítják. Ez darva történelmi hiba, a valóság meghamisítása, a történelmi igazság megsértése.

Igazságosan kell felbecsülnünk Muradelli operája bukásának jelentőségét. [...]

(A. A. Zsdánov, A művészet és filozófia kérdéseiről, Bp., Szikra, 1949, Gyáros László ford., 47–51.)

szágban és Dániában, s a keblét majd szétveti a hazafias lelkesedés. Ez az ember igen nagy örömmre szolgál azzal a változással, amin keresztül ment. Évekig harcoltam érte, és most látom ennek sikerét.” (1942. február 28.)

1943 júniusában Goebbels örömmel állapítja meg, hogy „a Führer milyen pozitívan viszonyul ehhez a nagy dirigenshez. Furtwängler egész kultúrpolitikánk egyik legkiválóbb élharcosa.” (1943. június 10.) A '44-es év Furtwänglerről szóló naplófejezetei azzal vannak tele, hogy Hitler milyen dicsőretekkel halmozta el a karmestert. 1944. január 25-én azt írja Goebbels, hogy Furtwängler „hihetetlen magaslatokra jutott, és a Führer megbízott, hogy kifejezetten biztosítsam erről, és azt is tegyem hozzá, hogy a jövőben sohasem fogjuk ezt elfelejteni neki.” A karmester immár olyan felbecsülhetetlen értékű kincse a Birodalomnak, hogy Hitler képtelen elviselni a gondolatot, hogy egy bombatámadás során esetleg elveszíthetné, és ezért magánbunkert akar építtetni neki. (1944. március 4.) Furtwängler hívei hajlamosak felfűjni azt a tényt, hogy a karmester elutasította a Führer ajánlatát. Furtwängler indokai, melyeket 1944. május 21-i levelében fejtett ki Hitlernek, csak táplálhatták hazafiságának nimbuszát: „Olyan pillanatban azonban, amikor minden németnek kötelessége, hogy kivegye részét a háborúból, és nekem sem áll módomban, sem akaratomban, hogy ez alól kivonjam magam, ilyen nagyszabású építkezés, mely csak a magam és családom javát szolgálja, talán mégis nagyon nagy igényű vállalkozás lenne azt is figyelembe véve, hogy itt, vidéken kevésbé kell tartani a veszélytől.”¹⁹

Goebbels '44. március 24-én meg is jegyzi naplójában: Furtwängler „igazi hazafi, politikánk és hadviselésünk odaadó híve és zászlóvivője. Ma elég tudomására hozni valamely kívánságot, és már teljesíti is.”

Dmitrij Sosztakovics visszaemlékezése (részlet)

Miután megjelent a történelmi határozat a Nagy barátság című operájáról, mintha Muragyei is az áldozatok közé került volna, de igazából ő sohasem volt áldozat, és éppenséggel a Nagy barátság-on akarta megsítni a pecsenyéjét. És nem csupán személyes dicsőségre vágyott, ő azt remélte, gyökeresen kitépi a zenéből a formalizmust. Egy szó mint száz, 1947-ben csaknem húsz operatársulat fogadta el az operáját, és ami a legfontosabb, a Nagy Színház az októberi forradalom harmincadik évfordulójának alkalmából kívánta bemutatni. November 7-ére tervezték a premiert, Sztálin jelenlétében.

Muragyei nem győzött henegetni: „Meg fog hívni a páholyába! Mindent elmondok neki! Elmondom, hogy a formalisták az utamba álltak. Valamit tenni kell!” A siker biztosnak látszott. Az opera ideológiailag makulátlan volt, ráadásul a grúzok és oszétok életéről szólt. Ordzsonikidze, grúz komisszár volt az egyik szereplője, aki megtisztította a Kaukázust. A zeneszerző is a Kaukázusból származott. Mit kívánhattunk még?

Mi magyarázza azt az „átalakulást”, melyen Goebbels megítélése szerint 1938 közepe óta Furtwängler keresztülment? Egyfelől kétségkívül arról van szó, hogy a rendszer addigra teljes mértékben megszilárdult, és ellenőrzése alá vonta a kulturális élet minden területét, s Furtwänglernek be kellett látnia, hogy olyan nyíltsisakos ellenállás, amelyet a Birodalom első napjaiban folytatott, többé nem lehetséges. Már 1934 szeptemberében, két hónappal a Hindemithet védelmező cikk megjelenése előtt így írt egykori tanárának, Ludwig Curtiusnak, akihez életre szóló barátság fűzte: „Mindenekelőtt: az, amit külföldön folyvást hisznek és remélnek, hogy Németországban „összeomlik” a mostani rezsim, szilárd meggyőződésem szerint nem fog bekövetkezni. Akkor sem, ha a kikényszerített autokrácia nagymérvű elszegényedéshez vezetne. [...] Ezért ma minden németnek, aki valamilyen hivatalt tölt be, el kell döntenie, hogy meg akarja-e tartani azt vagy sem. Ha igen, akkor az uralkodó párttal gyakorlatilag le kell paktálnia. Vagy pedig, ha ki akar válni, az más. [...] Az emberiség és tisztesség érzésére hallgatni – merő romantika.”²⁰

Egyértelműen Hindemith érdekében tett közbenjárására utalva azzal folytatja levelét, hogy most saját magának is el kell döntenie, Németországban marad-e. Teljesen tisztában van azzal, hogy „Németország elhagyása esetén fennáll az örökre szóló búcsú lehetősége – rám nézve is.”²¹

Furtwängler pontosan ítélte meg saját helyzetét. „A Hindemith-ügy” megjelenését követő lemondása után Goebbels meg is mondta neki, hogy ha most elhagyja Németországot, akkor mindörökre hagyja el. Furtwängler nem tudta ezt megtenni 1934-ben, még kevésbé azután, hogy a hatalommal kötött „gyakorlati

Muragyei azonban rettenetesen elszámította magát. Sztálinnak nem tetszett az opera. Először is, nem tetszett neki a történet, nagy politikai tévedésnek találta. A történet szerint Ordzsonikidze meggyőzi a grúzokat és oszétokat, hogy ne harcoljanak az oroszok ellen. Mint tudjuk, Sztálin oszét volt (és nem grúz, mint általában gondolják). Magára vette az oszétokat ért sértést. Sztálinnak e kérdésben megvolt a maga véleménye. Megvetette a csecseneket és ingusokat, akiket éppen akkor telepítettek ki a Kaukázusból. Sztálin idejében ez egyszerű volt. A két nép aprajánagyját vagonokba pakolták, és elvitték az ördögbe. Így hát Muragyeinek a csecseneket és ingusokat kellett volna okolnia minden gonosztettért, ám az ő észjárása nem volt ennyire fűrge.

Aztán itt volt Ordzsonikidze. Micsoda naivitás! Muragyei azt hitte, jó ötlet Ordzsonikidzét szerepeltetni az operában, és nem gondolt arra, hogy Sztálint erre emlékeztetni annyira, mintha a tyúkszemére lépne. Annak idején az volt a hivatalos verzió, hogy Ordzsonikidze szívrohamban halt meg. Valójában agyonlőtte magát, és pedig Sztálin hathatós bíztatására.

A fő probléma azonban a lezginka volt. Az opera a

paktum" révén 1935 tavaszán visszatérhetett a zenei életbe, és a háború kitörése után még ennél is kevésbé.

A háborúnak kétségkívül meghatározó szerepe volt abban, hogy Furtwängler egyre szorosabb kapcsolatba került a hatalommal, különösen abban az időben, amikor már nőttön-nőtt a német vereség valószínűsége. Maga Goebbels jegyzi meg: „Vannak emberek, akik csak a válságban találnak vissza valódi önmagukhoz. Közülük való Furtwängler is. Régebben, amikor jól mentek a dolgok, mindig talált kivétneivalót; most, hogy bajban és szerencsétlenségben vagyunk, azoknak egyike ő, akik a legenergikusabban és legnagyobb eltökéltséggel védik igazunkat és életünkért vívott harcunkat.” (1943. november 3.) 1944 elején még hozzát teszi, hogy „minél rosszabbul megy sorunk, annál szorosabban felzárkózik hozzánk.” (1944. január 13.)

Furtwängler azonban már a háború elején sem volt híján a lelkesedésnek. Egy keltezetlen 1939-es naplóléletrajzjegyzésben ezt írja: „Hogy Németország miért fog győzni ebben a háborúban? Hogy miért szükségszerű, hogy az autoriter rendszer idővel felülkerekedjen? Az ember természetében van, hogy nem képes elviselni a korlátlan, de még a kelletténél nagyobb szabadságot sem. Ez ugyanilyen világosan megmutatkozik a művészetben. Reger és Strauss, az atonálisokról nem is szólva a szabadságnak ezt az állapotát testesítik meg. Már elavultak, se híruk, se hamvuk. Elemi szükség arra van, hogy újfent beteljesedjen a Törvény.”²²

Ez igencsak erős állítás. Hogy a modern zenéről vallott ideológiai indíttatású és durván leegyszerűsítő felfogását az autoriter állam által folytatott háború párhuzamának, sőt igazolásának tekintse – ez nem pusztán politikai naivitás mutatja, (mely nem véletlenül tűnt fel Goebbelsnek) de azt is, hogy milyen hallatlan mértékben túlbecsülte saját esztétikai ideológiáját. A „törvény” itt egyértelműen kulcsszóként szerepel, mely ráadásul Furtwängler egész gondolkodá-

sának tengelyében állt. Leggyakrabban zene- és irodalomtörténeti frásaiban fordul elő, ami önmagában is rávilágít arra, hogy az „apolitikus” művész politikai nézetei milyen mélyen gyökereztek esztétikájában. Egy Beethovenról szóló, 1942-es cikkében a következőket olvashatjuk: „Beethovennél elsősorban az a jelenség szembetűnő, és nagyobb hatású, mint bárki másnál, amit „törvénynek” szeretnénk nevezni. Mindenki másnál erősebb törekvés élt benne a természetes-törvényszerűre, a véglegesre, és ebből ered az a rendkívüli világosság, amely zenéjét jellemzi.”²³

A „törvényszerű” és a „természetes” e baljós ötvözet érthetővé teszi, hogy Furtwängler miért nem szerette a második bécsi iskola és követőinek (nagyértékben szabályokhoz kötött) dodekafon zenéjét. Furtwängler elveti a tizenkétfokúság „törvényeit”, mert ezek – az európai tonális hagyomány törvényeivel ellentétben – inkább mesterséges, mint természetes törvények, és ezért, a karmester még 1947-ben is nyomdaképes szóhasználatában, „biológiailag alsóbbrendűek”.²⁴ Törvény és természet ismét találkozik Mendelssohnról szóló, szintén 1947-es esszéjében, melyben méltatja a zeneszerzőt Beethoven és Bach ügyében szerzett műhatatlan érdemeiért, és Mendelssohn „lipcsei iskoláját” a „törvények iskolájának” nevezi: „Mendelssohn törvényében ugyanis olyasvalami rejlik, ami mára teljesen elveszett, és amit én a természetesség kategóriájának neveznék.”²⁵ Ugyanebben a cikkben a „törvény” egyúttal a hagyományt is jelenti, mely a nagy egyéniségeknek köszönheti ugyan létrejöttét, ám azután meghaladja az egyéniséget és az individualizmust: „Ez a törvény, ez a hagyomány mindenekelőtt szakít az individualizmussal, méghozzá teljes valójában.” (117.) A „törvényről” alkotott fogalmát talán egy 1939-es, Goethéről szóló naplójegyzése világítja meg legjobban, melyben az esztétikai és politikai szempontok megint csak összekeverednek: „Miért nem szerette

kaukázusi életről szöveg, ezért Muragyei teletisztította népdalokkal és táncokkal. Sztálin azt várta, hogy hallani fogja szülőföldje dalait, ehelyett Muragyei „saját” lezginká-ja hangzott fel. Ez dühítette fel Sztálint a leginkább. Fekete felhők gyülekeztek, vihar volt kitörőfélben. Csak ürügy hiányzott, a villámnak kellett egy tölgyfa, amibe belesapjon, vagy legalább egy tölgyfa. Muragyei játszotta a tölgyfa szerepét. De a végén Muragyeit nem égette meg a Nagy barátság című operáról szóló történelmi határozat. Okos ember volt, és még ebből a történelmi határozatból is hasznot tudott húzni.

Mint tudja, a határozat a dolgozó tömegek körében forró érdeklődésre talált. Mindenütt gyűléseket tartottak – gyárakban, termelőszövetkezetekben, ipari üzemekben, nyilvános étkezdékben. A munkások lelkesen vitatták meg a dokumentumot, miután az, mint kiderült, a nép millióinak szellemi szükségleteit vizsgálta. Milliók egyesültek a Sosztakovics és más formalisták elleni nemes felbuzdulásban. Muragyei pedig hozzátette a maga dadogását, hogy kielégítse a munkások szellemi érdeklődését... természetesen pénzért.

Muragyei kezdett feltűnni a különféle gyűléseken. A

munkások szeme láttára bánta meg vétékét. Ilyen-olyan voltam, formalista és kozmopolita. Rossz lezginkát írtam, de a párt idejében megmutatta az utat. Mostanra már én, a hajdani formalista és kozmopolita Muragyei, a haladó, realista művészet helyes útjára léptem. Eltökéltem, hogy a jövőben olyan lezginkákat írok, amelyek méltók a mi dicső korunkhoz.

Mind ezt Muragyei izgatottan, kaukázusi temperamentummal adta elő. Jóformán csak az hiányzott, hogy nekiálljon lezginkát jární. Azután a zongorához ült, és részleteket játszott leendő munkáiból, amelyek méltók lesznek dicső korunkhoz. A részletek dallamosak és harmonikusak voltak, akárcsak az összhangzattani gyakorlatok a konzervatóriumi tankönyvben.

Mindenki elégedett volt, a munkások láttak egy élő formalistát, volt mit elmesélni barátainak és szomszédainak. Muragyei pedig szép pénzt keresett.

(Dmitrij Sosztakovics, Testamentum. D. Sz. Emlékei, Szolomon Volkov szerkesztésében, Bp., Európa Könyvkiadó, 1997, Pándi Marianne ford., 219–221.)

Goethe a francia forradalmat? Miért nem volt a legkevésbé sem forradalmár? Mert a szabadságok mellett meglátta a feltételeket is, vagyis a szabadságokkal egyetemben tűntek fel előtte. Összszempontúságában tárult fel előtte a világ, és tudta, hogy a feltétel, a törvény a szabadságokból ered, a szabadság pedig a törvényből. És így van ez mindenütt, ahol élnek az életet. Aki az összszempontúságot annyira megélte, aki úgy nyomába ered mindenütt, mint Goethe, az örök időkre kigyógyult mindenfajta forradalomból, mindenfajta propagandából.²⁶

Nyilvánvaló, hogy Furtwängler leegyszerűsítve értelmezi Goethét. Amikor Goethe társadalmi összefüggésben tárgyalja a szabadságot és a törvényt, olyankor mindig a konfliktus ellentétes pólusain helyezkedik el ez a kettő – mint például a *Torquato Tasso*-ban a költőgénusz és az udvar között zajló küzdelem során, abban a darabban, amely különösen nagy súllyal taglalja a művész társadalmi szerepének Furtwängler szempontjából is jelentős kérdését. Szűkebb esztétikai jelentésében Furtwängler állítása egyszerűen Goethe *Természet és művészet* című híres szonettjét visszhangozza: „Korlátozásban tűnik ki a mester / s csak a törvény adhat szabadságot nekünk.” (Jánosy István fordítása)

Am más dolog az olyan manifesztum, mely a szonettet meghatározó szigorú korlátozások felszabadító (kreatív, ihlető) erejét ünnepli – nem egy ízben Wordsworth is hasonlóképpen védelmezi a formát: „the prison, into which we doom / Ourselves no prison is”, és megint más az, ha egy ilyen művészi hitvallás autoriter és agresszív politikai berendezkedés igazolására fródik. Furtwängler 1939-es jegyzetei közt olyan, a nácizmus védelmében írt bekezdésre bukkanunk, mely egyenesen perverznek hat a Goethe szellemére intő fenti idézet társaságában: „Amennyiben a fasizmus stb. forradalom, addig mulandóak az eszméi. Amennyiben azonban magába foglalja a törvényt, akkor már nem azok; a tömeges jelleg dacára jelentékeny és eleven. A fasizmussal és a nemzetiszocializmussal ténylegesen valami új, eddig ismeretlen dolog költözött a világba.”²⁷ Kísértést érez az ember, hogy Goethe híres kifakadásával válaszoljon, melyet később maga Furtwängler is idéz: „Bilde Künstler, rede nicht!”, vagyis „Alkoss, művész, ne beszélj!”²⁸

Az az „átalakulást” azonban, melyet Goebbels 1938 közepe tájától észlelni kezdett Furtwängleren, sem az nem magyarázza kellően, hogy józan ésszel minden ellenállás hiábavalónak tetszett, sem az, hogy a jelek szerint közelebb került egymáshoz a miniszter és a karmester ideológiája. Furtwänglert személyesebb indíték sarkallta arra, hogy a '30-as évek végén fokozottan keresse a miniszter kegyeit. Ez az indíték pedig egy komoly vetélytárs feltűnése volt, Herbert von Karajan személyében.

1938. október 22-én a *Berliner Börsenzeitung am Mittag* zenekritikusa, Edwin von der Nüll mámoros lelkesedéssel számol be egy *Trisztán*-előadásról, melyet egy harminc éves „karmester-szenzáció” vezényelt, akitől sokat tanulhatnának ötven éves kollégái (egyértelmű célzás Furtwänglerre). A bíráló címe: „A Karajan-csoda”. Göring állt e cikk háttérében, aki nem tudta már elviselni Furtwängler staatsoperbéli faksznijait, s aki porosz miniszterelnök lévén az összes poroszországi színház, köztük a porosz színi élet legcsillogóbb

ékecségének, a Staatsopernek is legfőbb uraként a Birodalom első napjaitól fogva elkészített pozícióharcot folytatott Goebbels-szel és az irányítása alatt álló Reichskulturkammerral.

Amikor Furtwängler

1935-ben visszatért a zenei életbe, ő akarta megszabni Göringnek a Staatsoperrel kötendő új szerződés feltételeit, melyek értelmében a művészeti irányítás teljeskörűleg őt illette volna meg. Göring éppen akkor szerződtette Clemens Krauss karmestert tizenkét évre, és valószínűleg megkönnyebbült, hogy Hitler, aki még nem bocsátotta meg Furtwänglernek a Hindemith-ügy kapcsán a zenei ítélőképességét ért kertelés nélküli támadást, elutasította Furtwängler új javaslatát, és úgy rendelkezett, hogy kezdetben csak tíz előadásra szóló vendégkarmesteri szerződést kössenek vele. Gyakorlatilag ez a szerződés is csak az 1937/38-as évadban lépett életbe, azután, hogy Krauss elhagyta a Staatsopert és teljes hatáskörű igazgatóként Hans Tietjen került a helyére. Furtwängler és Tietjen nem jött ki egymással, és 1937. december közepén Furtwängler levélben kérte Göringet, hogy mentsék fel staatsoperbéli kötelezettségei alól. Göring 1937. december 16-i válasza jól mutatja, hogy mennyire torkig volt már a karmesterrel:

„Megkaptam Bécsből írt levelét. Alighanem elérkezett az ideje, hogy újabb nehézségeket okozzon. Hiszen majd negyedéven át simán mentek a dolgok. [...] De nyilván Önnek sem közömbös, hogy azok a folytonos visszásságok, amelyek hol itt, hol ott, letlégyn az Berlinben, vagy Bayreuthban, az operában vagy a Filharmóniánál elmaradhatatlanul kísérik Önt, ne csorbítsák az Ön jóhírét. Kötelességemnek érzem, hogy ezt most már teljes nyíltsággal megmondjam Önnek, hogy helyesen fel tudja mérni helyzetét. Mint valamennyiünk, végső soron Ön is mindenekelőtt Németországnak tartozik kötelezettséggel. Azt azonban mégsem kívánhatja tőlem, hogy menetrendszerűen minden áldott évben legyen egy Furtwängler-ügyem a Staatsoperben.”²⁹

Hogy a porosz miniszterelnök és a Luftwaffe főnöke ilyen modorban zúdítja mérgét egy zenészre, nem pusztán azt tükrözi, mennyire ambivalens volt Furtwängler helyzete a náci Németországban – ünnepték, de egyúttal megtűrt szálla is volt a hatalom szemében –, hanem híven mutatja azt is, hogy a kultúrznobságnak és az ármánykodásnak micsoda keveréke jellemezte a náci hatalmat, mely már teljes brutalitással és személytelenséggel folytatta a tömeggyilkosság előkészületeit. Nem kevésbé figyelemre méltó Furtwängler magabiztos válasza. A miniszterelnök emlékezetébe idézi, hogy az egész dolog elkerülhető lett volna, ha Göring elfogadja még 1935-ben tett szerződésjavaslatát:

„Annak idején még nagyon is megvolt bennem a szándék, hogy erőim legjavát a Staatsopernek szenteljem. Ön ezt nem vette igénybe. Intézményének vonatkozásában Ön (akárcsak Frau Wagner Bayreuthban) nyilvánvalóan nem a művész Furtwänglerre gondolt, mint össz-személyiségre, aki kész volt arra, hogy kivégeye részét az elsőszámú operaszínpad

irányításának – a német zenei élet össz-színvonalát is érintő – felelősségéből, hanem csupán a népszerű karmesterre.³⁰

Nem kevés gögre vallanak ezek a szavak, de félreérthetetlenül elárulják, hogy mire tartotta magát képesnek és elhivatottnak, miben látta küldetését, melyet – későbbi, Németországban maradását igazoló nyilatkozatai szerint – nem hagyhatott faképnél. Nem csoda, hogy Göring megsokallotta ezt a hangnemet, és amikor a nem kevésbé ingerült Tietjen előállt azzal az ötlettel, hogy egy fiatal sztár-karmestert kellene „felfedezni”, hogy aláássák Furtwängler pozícióját, akinek Németországban nem akadt párja a zene megszólaltatásában, Göring teljes mértékben támogatta. Ennek nyomán Karajannak, aki addig a viszonylag kevésbé jegyzett aacheni operaház igazgatója volt, eleve kijárt a sajtó ünneplése, amikor csak lehetett, az idősebb karmester rovására. Furtwängler, aki természeténél fogva hiú ember volt, és – mint láthattuk – az önhittségig el volt telve saját fontosságával, a kampány hatására teljesen összeroppant. A „csudába” kívánta a „Karajan-csodát”.

Az új „összeesküvés” elől Furtwängler kénytelen volt Goebbelsnél menedéket keresni, aki kezdetben nem is tagadta meg a segítséget. Távirat ment a *Börsenzeitung am Mittag* szerkesztőségéhez, mely kifogásolta a Nüll-féle kritika hangnemet. 1940 körül Goebbels több ízben említi naplójában, hogy Furtwängler panaszkodik Karajannak a sajtóban folyó „istenítése” miatt. Ebben az időszakban Goebbels segítőkésznek mutatkozik: „Furtwängler botránnya Karajannal. Karajan túlságosan felmagasztaltja magát a sajtóban. Ebben igaza van Furtwänglernek. Ő végül is világnagyság. Leállítom ezt a dolgot.” (1940. december 22.) Alig egy hónappal később feljegyzi magának, hogy „heves vitát” folytatott Furtwänglerrel a sajtókritika szabadságáról. Nyilvánvalóan a Karajan-ügyre célozva mutat rá a karmester következetlenségeire: „Szabad újságritrikát akar, de ha az csak közvetve is sérti, mindjárt a segítségemért folyamodik. Ezt egész nyíltan meg is mondom neki.” (1941. január 15.) 1942 végén Goebbels egyre türelmetlenebbül viszonyul ahhoz a kicsinyes és önellentmondásos viselkedéshez, amelyet Furtwängler Karajannal szemben tanúsít:

„Újabb konfliktus van készülöben Furtwängler és Karajan között. Furtwängler rendkívül rövidlátón és kicsinyesen viszonyul Karajanhoz, holott erre semmi szüksége nem volna. Tudjuk, hogy Furtwängler felettébb öntörvényű és konok személyiség. Szereti igénybe venni a nemzetiszocialista állam eszközeit a saját maga számára, ha ebből haszna származhat. Én azonban nem tűrhetem, hogy Furtwängler némileg kíméletlen módszerei elnémisanak egy ekkora tehetséget mint Karajan.” (1942. december 17.)

1943 júliusában Goebbels már nagyon megelégedte a dolgot, és egyik feljegyzése arról tanúskodik, hogy igen jellemző benyomást szerzett a két karmesterről:

„Furtwängler és Karajan szüntelenül marják egymást. Ezek a módfelett hiú karmesterek, akik úgy viselkednek, mint a primadonnák, kezdenek lassan az idegeimre menni. Nem szabad politikai szempontból megítélni őket; olyanok, mint a gyerekek, és csak a maguk területén, a zenében képesek rendkívüli teljesítményre.” (1943. július 13.)

Furtwänglerre és Karajanra egyaránt náciellenes eljárás várt a háború után. 1946 januárjában Karajan ügye lezárult, és ő ismét vezényelhetett. Furtwängler azonban akkor még időpontot sem kapott, és csak 1946 decemberében került sor a tárgyalására, amely két napig tartott, s a Harmadik Birodalomban játszott szerepének csupán a felszínét puhatolta. A Bizottság előzetes tényfeltárásiából kiderült, hogy Furtwängler nem volt tagja a náci pártnak, hogy segítséget nyújtott faji hovatarozásuk okán üldözött egyéneknek, és hogy mellőzte a náci karlendítést. Ezért nem náciaként hallgatták ki, hanem mint olyan személyt, aki „a náci hatalom szolgálatában állt”. Annyira homályos volt a vád megfogalmazása, hogy a tárgyalás már emiatt sem juthatott eredményre. Az egyik vádpont például az volt, hogy a náci nürnbergi nagygyűlésén vezényelte a Berlieni Filharmonikusokat. Furtwängler azt felelte, hogy 1938 szeptemberében valóban vezényelt Nürnbergben, meghozta a *Mesterdalmokokat* és a Bécsi Filharmonikusokkal, de az előadásra egy nappal a pártértekezlet előtt került sor, így tehát nem tartozott a hivatalos ünnepléshez. Egyszerűen nem léteztek olyan szempontok, melyek alapján el lehetett volna bírálni, hogy milyen mérvű „cinkosságnak” felel meg egy efféle cselekedet, így tehát ejtették az ügyet. A szempontok hiánya végső soron az egész tárgyalást megbénította, és 1946. december 17-én megszüntették az eljárást. Az utolsó meghallgatás végén Furtwängler felolvasott egy rövid nyilatkozatot. Ebben a következőket állította:

„A művészetnek az a politikai funkciója, különösen napjainkban, hogy fölötte álljon a politikának. Ha tehát apolitikus, minden politika fölött álló művészként Németországban maradtam, úgy már ezzel is aktív politikát folytattam a nemzetiszocializmus ellen. Mert a nemzetiszocializmus csak a politizáló művészt ismeri el. Tudtam, hogy Németország borzasztó válságban van. Az volt a feladat, hogy a német zenét, melyért felelősséget éreztem, amennyire gyenge erőmből telik, átlejtsem ezen a válságon.”³¹

A német zene „válsága” – vagy a Wilhelm Furtwängler által képviselt német zenéé és német kultúráé – természetesen nem ért véget a Harmadik Birodalom összeomlásával és a második világháború befejezésével. Alighogy elvezényelte első koncertjét a háború utáni Berlinben, Furtwänglernek is be kellett látnia, hogy az igazi per még csak most kezdődik. Maga a koncert, melyre 1947. május 25-én került sor, óriási sikert aratott. Jóval a bejelentés után, hogy minden jegy elkelt, még mindig özönlött a fellelkesült berliniek sokasága a pénztárak felé, és vázát, festményt, kávé, cigarettát, sőt cipőt is kínáltak, hogy belépőjegyhez jussanak.³² Furtwängler teljes egészében Beethovennek szentelte műsorát: az *Egmont-nyitányt*, az V. és VI. szimfóniát vezényelte a házat zsúfolásig megtöltő közönség előtt, mely fergeteges tapsviharral fogadta, amikor megjelent az emelvényen, a koncert végén pedig tizenhatszor visszatapsolta, és kerek negyedórán át éljenezte. A koncertről szóló beszámolók szintén a lelkesedés hangján íródtak, egy kivétellel, mely annál mélyebb sebet ütött Furtwängleren. Thomas Mann lánya, Erika volt a szerzője, aki

amerikai lapjának, a *New York Herald Tribune*-nak május 31-én Zürichből telegrafált jelentésében úgy számol be a koncertről, mint ami nem volt egyéb náci barát tüntetésnél, amely „Hitler kedvenc zene-mesterének és határon túli zenei propagandistájának” visszatérését ünnepelte, miután az illető kiszabadult a náci tiltató bizottság karmai közül. Furtwängler válaszolt, ha nem is Erika Mann-nak, hanem az apjának, aki korábban már nyilvánosan megbírálta a karmestert, és akinek Furtwängler egy korábbi levélben már felvetette egy svájci találkozás ötletét, hogy megvitassák a „német kérdéseket”.³³ Thomas Mann elutasította a karmestert, ismételen elmarasztalva őt a Birodalomban betöltött szerepéért, és a májusi koncert megítélésében lányához csatlakozván. Furtwänglernek e levélre adott válasza egyike a háború utáni legteljesebb megnyilatkozásainak, melyek a saját szemszögéből mutatják meg a náci időkben betöltött szerepét. Először is határozottan tagadja, hogy együttműködött volna a Birodalommal. „Németországban tudta mindenki és tudja ma is, hogy elejétől a végéig, teljes személyes kiállással, minden más ott megmaradt zenésznél nagyobb ellenállást tanúsítottam, kicsiben és nagyban egyaránt, és ezen nem változtat az a tény sem, hogy Hitler propagandája kiszemelt magának és a kirakatba helyezte.”³⁴

Ezután teljesen szembefordul Thomas Mann álláspontjával, aki „Németország és a németek” című washingtoni beszédében teljességgel elutasította, hogy két Németország létezne, az egyik a jó, a másik meg a rossz és hamis. Thomas Mann-nak azt az állítását, hogy egy olyan művet, mint Beethoven *Fidelio*-ját egyáltalán nem lett volna szabad bemutatni Himmler Németországában, olyan érveléssel igyekszik cáfolni Furtwängler, melyhez gyakran folyamodott a háború utáni években: „Himmler Németországa – ilyen sohasem létezett, hanem csak egy Himmler által megerősített Németország. Hogy ebben nem volna szabad egy olyan műnek megszólalnia, amely olyannyira német – mikor is teremtette volna meg bármely más nemzet a belső lehetőségeket e mű létrejöttéhez –, ez teljes értelmetlenség.”³⁵ Furtwängler végül a rá jellemző naivitással, magabiztossággal és önhittséggel nem áttolja emlékeztetni Thomas Mannt, hogy mire kötelezi németsege: „Önnek ma rendkívüli lehetőségei vannak, és ezzel egyetemben kötelességei is, hogy Németországot segítse – teljesen közömbös, hogy miként vélekednek erről a németek.”³⁶

1947-ben tehát, egy olyan hazafinak szóló levél frása közben, aki nagy keserőséggel vonult száműzetésbe az elől a hatalom elől, mely félbolsheviknak bélyegezte, és elkobozta vagyonát, meg sem fordult Furtwängler fejében a kérdés, vajon tényleg úgy van-e, hogy két jelentős német művésznél automatikusan ugyanabban kellene látnia az „ő” hazájuk iránti kötelességét. Thomas Mann nem válaszolt Furtwängler levelére; naplójában csupán ennyit jegyzett fel: „Furtwängler hosszú levele. Ostobaság.”

Akarmester Bruno Walter volt a másik jelentős német művész, aki kritikus hangú leveleket váltott Furtwänglerrel a '40-es évek

végén. Furtwängler 1949 elején fordult Bruno Walterhoz, miután a chicagói Szimfonikusok Furtwänglernek szóló vendégkarmesteri meghívása általános felháborodást váltott ki az amerikai sajtóban. Walter azon kevés nagytekintélyű zenész egyike volt, akik nem voltak hajlandók részt venni a Furtwängler-ellenes bojkottban, s ezt táviratilag értésére is adta. Szintén távirati válaszában köszönetnyilvánításán túl csodálkozását fejezi ki Furtwängler, hogy miért épp ő ellene folyik tiltakozás („aki a Harmadik Birodalomban valamennyi zenész közül a leginkább kiállt a zsidók mellett”), és abbeli reményét, hogy a Walterhoz és a saját személyéhez hasonló, „akik ugyanaból a kulturális szférából származnak, és végső soron ugyanazokat a nézeteket vallják a művészetről és annak küldetéséről, ismét jobban tudatára ébrednek összetartozásuknak ebben a teljesen megváltozott világban.”³⁷

Thomas Mannhoz hasonlóan Bruno Walter is megdöbbenett, hogy Furtwänglerben szemernyi önkritika sincs, és hogy öntetszolgésében van bátorsága közös platformra helyezni önmagát, a Harmadik Birodalom ünnepelt ékességét ugyanannak a rezsimnek számkivetett üldözöttjével. Kissé ingerült válaszában az alábbi vádakkal illeti őt Walter: „...az ön művészete éveken át a külföldre irányuló propaganda rendkívül hatékony eszköze volt az ördögök rezsimjének kezében, [...] Ön jelentős személyiséggel és nagy tehetséggel értékes szolgáltatásokat tett ennek a rezsimnek, és [...] egy olyan rangú művész jelenléte és tevékenysége, mint amilyen Ön, Németországon belül is kulturális és morális hitelt adott a borzalmas büntetteknek.”³⁸

Azzal folytatja Walter, hogy Furtwängler tizenkét évig élt a rettegés birodalmában anélkül, hogy saját bőrén kellett volna tapasztalnia a félelmet és a veszedelmet. Felteszi a kérdést, hogy ennek fényében vajon mennyire tekinthető jelentősnek az a tény, hogy segített néhány zsidó kollégájának.

Saját viszontválaszáról Furtwängler valószínűleg azt képzelte, hogy jelentős engedményeket tesz, pedig valójában itt is konokul ragaszkodott ahhoz, hogy nincs mit megbánnia. Thomas Mann még beérhette azzal, hogy csupán „ostobaságnak” tekintse Furtwängler önámító levelét, a Walternek írt válasz viszont gyalázatos. „Nagyon is meg tudom érteni a zsidóknak, különösen a náci Németországgal kapcsolatba kerülteknek a németekkel szemben táplált érzéseit: de vajon nem sokkalta szörnyűbb-e ennél is, ha valakit a saját népe oly iszonyatos módon elnyom, terrorizál, és végül – több-kevesebb joggal – pellengérré állít, amiképpen ez velünk, otthonmaradt németekkel megtörtént?”³⁹

Ezen a ponton nagy a kísértés, hogy egyszerűen félredobjuk „Wilhelm Furtwängler ügyét”, mint olyat, amely méltatlan a történeti vizsgálattal járó fáradságra – melytől maga Furtwängler nyilvánvalóan megkíméli magát Walternek írt levelében. Ha engednénk e kísértésnek, természetesen csak saját magunkat csapnánk be. Igen valószínű, hogy Furtwängler pontosan az a hiú, önkritikátlan és politikailag naiv zseni volt, amilyennek Goebbels naplója beállítja. Ám művésztől kívül, mely számtalan felvétel révén túlélte a személye és politikai szerepe körül lezajlott pert, Furtwängler esete fontos fejezete annak az örök

vitának, mely a művész és a társadalom viszonyáról folyik, olyan fejezet, mely messze túlmutat „A zene a Harmadik Birodalomban” témakörén.

Befejezésül annak a kérdésnek szeretnék utánajárni, hogy miként, helyesebben milyen szinten választható külön Furtwängler esztétikai ideológiája gazdáiétól, akiket a náci korszakban szolgált, és hogy mit kezdünk Furtwängler háború utáni állításaiival, hogy létezik „egy másik Németország”, „egy valódi Németország”, „egy igazi Németország”, amit oly gyakran emleget jegyzeteiben, és ami – legalábbis szerinte – még 1949-ben is olyan közös örökség és küldetés alapjául szolgál, mely egyesíti őt a zsidó emigráns Bruno Walterrel.

Furtwängler jegyzetei arról árulkodnak, hogy ő maga sem tudja annyira különválasztani a két Németország fogalmát, mint képzeletben nemegyszer szeretné. „Tudom, hogy mi az, amit az önkény és terror rendszere elérhetett, és el kellett, hogy érjen minden egyes embernél, minden egyes népnél. És azt is tudom, hogy a valóságban milyen távol állt a német nép ettől a borzalmas, az ő saját méhéből kiszakadt jelenségtől.”⁴⁰ „A döntő kérdés: hogyan volt képes a nemzetiszocializmus az egész világgal és végül magukkal a németekkel is elhitetni, hogy Németországgal azonos, holott nemhogy azonos lett volna vele, de legjobb esetben is egy gyökeresen félreértett Németországnak felelt meg?”⁴¹

Ha ennél határozottabb megkülönböztetéssel élne – akár a történeti leírás, akár az erkölcsi követelmény szintjén –, az feltehetően „merő romantikának” minősülne a szemében, és az is valami, hogy ezek az állítások már majdnem félúton vannak a távolságtartás és a közvetlen közelség között, azon a köztes területen, melyen Furtwängler a náci rezsim idején végig megmaradt. Éppen e köztes helyzetéhez kötődő szereptudata teszi ezt az „ügyet” jelentősebbé abban a tágabb – talán még mindig alapvetően német – összefüggésben, hogy a nyilvánossággal szembesülő művész miként töltheti be közvetítő szerepét a „művészet” és az „emberek”, valamint a művészi szabadság igénye és a társadalmi „törvény” között.

Térjünk vissza 1947. május 25-ére, a „nácitlanító” eljárást követő első berlini Furtwängler-koncertre. A koncert programja – Beethoven *Egmont*-nyitánya, az V. és a VI. szimfónia – kettős jelentőségű. Először is Beethovennek Goethe drámájához írt színpadi zenéje a közönség számára nyilvánvaló politikai üzenetet hordozott. Goethe *Egmont*-ja olyan hős, aki nem hagyja cserben népét, aki még akkor is ott marad a helyén, hogy farkasszemet nézzen a diktátorral, amikor már mindenki más elmenekült. Természetesen némileg halovány és kétes ez a párhuzam: Alba hercege *idegen* hatalmat képvisel, ráadásul megöleti *Egmont*-ot – amit Beethoven zenéje csodálatosan meg is jelenít –, míg Hitler annyira aggodott Furtwängler biztonságáért, hogy bunkert akart építtetni a számára. Úgy látszik, ez nem szegte kedvét Furtwängler fellelkesült közönségének, mely „*Egmont*-ja” színpad lépésekor nem érte be a tapsviharral, hanem ismétlődő „Hier bleiben! Hier bleiben!” („Itt kell maradni!”) kiáltásokkal tetézte azt.

A májusi műsor mélyebb jelentősége azonban abban rejlik, hogy pontos hasonmása annak a szintén első berlini koncertnek, melyet a vezényléshez visszatérően 1935 áprilisában adott Furtwängler. Annak idején is „*Egmont*-ként” állt az éljenző „nép” elé, mely már akkor is „Hier bleiben! Hier bleiben!” kiáltásokkal üdvözölte. A zongorista Adrian Aeschbacher felesége így számolt be erről az eseményről Zürichben tartózkodó édesanyjának: „Igazi nagy ünnepnap volt számunkra a tegnapi. Furtwängler visszatérése fergeteges ünneplést váltott ki [...] Ilyen ujjongást, elragadtatást és tüntetést még nem láttam soha. Mindaz, amit ma nem mondhatnak ki az emberek, amit a nélkülözés hosszú ideje alatt magukba kellett fojtaniuk, az tört itt elő az ünneplésben felforrósodott szívekből.”⁴²

Furtwängler hűszen is visszatapsolták és az ünneplésnek „nem volt se vége, se hossza”. A Mann-családnak nem volt igaza abban, hogy az 1947. májusi koncert fogadtatása nácibarát tüntetés lett volna. Furtwängler ünneplése sohasem a náci uralomnak szólt. Boleslav Barlog, a berlini Schiller Theater igazgatója így érvelt Furtwängler tárgyalásának második napján: „Számomra Furtwängler jelentette azt, ami miatt értelmét láttam az életbenmaradásnak a Harmadik Birodalom idején. Minden negyedik héten egy Furtwängler-koncert – ha ebben része lehetett az embernek, akkor nem kellett teljesen elkeserednie.”⁴³ Vagy Gerhard Kanitz gróf szavaival: „A Furtwängler-koncerteken egy család vagyunk az ellenállásban.”⁴⁴ Kétségteljesen óvatosan kell kezelni az ilyen kijelentéseket, és akadnak Furtwängler-koncertek, melyeket igen nehéz lenne az ellenállás jegyében álló tettként értelmezni, mint például Beethoven IX. szimfóniájának azt az előadását, melyet a Führer születésnapján és jelenlétében kényszerült vezényelni, 1942. április 19-én. Másnap Goebbel is így kommentálta az eseményt naplójában: „Még sohasem hallottam [Beethoven IX. szimfóniáját] olyan hatalmas áhítattal megformált előadásban, mint itt. A közönséget mélyre megrendíti. Katonák és munkások ülnek mellettem, akiknek könnyű ül a szemében.” (1942. április 20.)

Azonban még itt is bajos volna messzemenő következtetéseket levonni az előadás jellegének az adott ideológiához fűződő viszonyát illetően, melyet jelen esetben nyilvánvalóan ki kellett szolgálnia. Ugyanennek a szimfóniának egy másik, 1942. márciusi előadását hanglezárra rögzítették, és a kritikusok többsége ezt tartja Wilhelm Furtwängler egyik legnagyobb és legfelkavaróbb hangfelvételének. Am akinek a felvétel hallgatása közben eszébe jut a születésnap koncert és az egész háborús háttér, azt alighanem kirázza a hideg, amikor az utolsó tétel *Allegro assai vivace* részében a kórus férfihangjai azt éneklék: „Laufet Brüder eure Bahn freudig wie ein Held zum Siegen” (Járjatok ti, véreim, mint a hősök, útatokban.)⁴⁵

Harsogóan katonás hangvételben halljuk ezt a részt, melyet azonban maga Beethoven is „*Alla Marcia*” elnevezéssel jelölt, és az utána következő döbbenetes zenekari fuga, mely nyaktörő tempóban szólal meg, inkább az emberek közti viszály esztelenségét fejezi ki, mint a győzelemben vetett hitet. Ehhez hasonlóan az

* Rónai György fordítása.

Adagio ma non troppo, ma divoto szakasz zárótaktusaiban a teljes kórus révült hangján megszólaló „Über Sternen muss er wohnen” („Csillagsátrón túl az Úr”*) is sokkal inkább szorongó, sőt kétségbeesett fohász a keresztény Istenhez, hogy megmutassa arcát az „eléboruló embermilliók” („niederstürzende Millionen”) előtt, semmint annak az úgymond Charlie Chaplinből és Szent Johannából gyűrt „emberfeletti” keveréknek szóló hódolat, aminek Wilhelm Furtwängler első találkozása után nevezte Hitler.⁴⁵

Míg minden ilyen kísérlet valamely zenei előadás ideológiai értelmezésére szükségszerűen kétségesnek, sőt bizarrnak hat, sokkal biztosabb lábakon áll az a fajta értelmezés, amely a zenei előadás *alkalmából* kiindulva következtet a politikai együttműködésre vagy ellenállásra. Ebben az értelemben mind Hindemith *Mathis-szimfóniájának* a Berliini Filharmonikusokkal 1934. március 14-én megtartott bemutatója, mind a „Hindemith-ügy” közlését követő Staatsoper-béli *Trisztán*-bemutató 1934. november 25-én, mind pedig a Hindemith-ügy miatti lemondást követő első berlini koncertje (1935. árpilis 26-án) döntő fontosságú Furtwängler politikai szerepének értelmezésében. Az a roppant ünneplés, ami mindháromszor fogadta, nemcsak hízelgő volt hiúságának, hanem még jobban fel is piszkálta azt. De Furtwänglernek többet is jelentett ennél. Számára ugyanis a közönség reakciója jelentette valamely műalkotás értékének igazi fokmérőjét, nem pedig a kritikuskor vagy állami szervezetek véleménye. Ez volt egyik legfőbb érve, amikor Hindemith védelmére kelt. A lemondását követő hónapban számos Goebbelsnek szánt jegyzetvázlatában fejt ki ezt a gondolatot. E vázlatok egyikében, melynek címe „Deutsche Musik-Probleme” és 1934. december 17-i keltezésű, állást foglal amellett, hogy a nyilvánosságnak aktív szerepet kellene kapnia a műalkotások megítélésében, mert: „a nép tulajdonképpen a művész «másik» partnere, az, akihez fordul, sőt mi több, akinek mint ítéletalkotó és értékelő tényezőnek a műalkotás keletkezéséhez jószerivel nélkülözhetetlen hallgatóságos együttműködése. [...] Azt lehet tehát mondani, hogy kicsiben minden egyes művészi döntés „össznépi határozatnak” felel meg. Ha autoriter eszközeinek felhasználásával elébe vágna ennek az állam, csak azt érné el, hogy – a szemét és a giccset, illetve az államellenes kultúrboleviszmust nyilvánvaló eseteitől eltekintve – a valódi döntés elodázódik.”⁴⁶

A giccstről és kultúrboleviszmustól szóló gondolatjel kitétel elsősorban a pártfrazéológiának tesz engedelményt. Furtwängler meg volt róla győződve, hogy a művészet létezése csak egy adott közösségen belül vagy annak szólon képzelhető el, és az, hogy olyan modern zeneszerzők műveit is bemutatta, akiket nem minden vonatkozásban szeretett, mint Schönberg, Bartók és Sztravinszkij, bizonyítja, hogy kész volt a nyilvánosság próbájára tenni elveit. Ugyanebben a feljegyzésben rámutat, hogy a zenei életben a „népet” a „közönség” képviseli, ám ez nem jelenti, hogy azonos volna a kettő. Erről a különbségtételről a jelek szerint túl gyakran megfeledkezett. Thomas Mannhoz és Walterhoz írt levelei arról tanúskodnak, hogy nem sokat törődött azzal, hogy mi is történik Németország-

ban a hangversenytermek falain kívül. Amikor a „német nép” vagy akár „az igazi Németország” iránti elkötelezettségéről beszél, olyankor mindenekelőtt az őt éljenző közönségre gondol.

A művész és a nép közti kapcsolatról vallott nézetei közvetlenül visszavezethetők Richard Wagner művének, a *Nürnbergi mesterdalnokok*-nak Furtwängler-i olvasatára. Wagner operájában Walter von Stolzing – a természet-adta művész-zseni – be akar lépni a mesterdalnokok céhébe, hogy indulhasson azon az énekversenyen, melynek győztese Walter szerelmének, Évának kezét fogja elnyerni. Walter előnékel a mestereknek, dala azonban nem felel meg a céh szigorú szabályainak, s egy kivétellel mindnyájuknál értetlenségbe és elutasításba ütközik. Az egyetlen kivétel Hans Sachs, aki felismeri Walter géniuszát, bármily szokatlan is művészte. A verseny napján Sachs jóvoltából Nürnberg népe előtt énekelhet Walter, s e nép, mely mentes a mesterek minden előítéletességétől és irigységétől, Sachs reményei szerint ösztönösen meg fogja érteni Walter dalát és mindenestül támogatni fogja. Az összesereglett nép Évával egyetemben olyan kitörő lelkesedéssel fogadja Walter művészetét, hogy nem csupán a díjat nyeri el, de mindjárt mesterdalnokká is felavatják. Amikor Walter haragra gyűlva elutasítja e megtiszteltetést, az ismét közbelépő Sachs figyelmezteti, hogy ne vesse meg a mesterdalnokokat, és becslje művészetüket („Verachtet mir die Meister nicht und ehrt mir ihre Kunst”). A mesterdalnokok őrzik a hagyományt, és nélkülük örökre eltűnne minden, ami „német és valódi”. Egy 1944-es esszéjében, melynek címe „Hans Sachs kijelölte az utat: gondolatok a művészetéről és a népről”, Furtwängler egyértelműen saját korának tükrében tárgyalja a *Mesterdalnokokat*. A céhet „mesterdalnok-szervezetnek” titulálja: alapvetően „középszerző” művészek csoportjának, akik jól tudják, „milyen hasznos származik az egyének abból, ha tagja valamiféle szervezetnek”. Szembenállnak ezzel a szervezettel az „igazi”, a „született” művészek, Walter von Stolzing és Hans Sachs, akik „többé vagy kevésbé kívül állnak a mesterdalnokok szervezetén”. És végül ott van a „nép”, amely mentes „minden előítélettől és hamis tudástól”, valamint „az áskálódás szellemétől”. Az opera igazi drámája Furtwängler szerint abban áll, hogy Sachs megkísérli összehozni „a zsenit” és a „népet”, melyek „egymáshoz tartozó komponensek”. Furtwängler szemében nem kevesebb forog itt kockán, mint magának a művészetnek egyik alapvető kérdése: „A természet-adta zseni és a nép a maguk eleven kölcsönhatásában alkotják csak a művészet egész valóságát.” De a művészetnek szüksége van fennmaradásához a szervezet segítségére: „Wagner–Sachs, a mindent értő, mindenén átlátó, nagyon jól tudja, hogy egy szervezetnek, noha ebben az esetben kizárólag a középszerzők, az átlagművészek képviselője, mégiscsak megvan a maga funkciója és jelentősége a művészet történetében.”⁴⁷

Ezért olyan jelentőségű Sachs végső intelme, hogy „Becsüld a mesterdalnokot” („Verachtet mir die Meister nicht.”). Még a zseni is hálaival tartozik a mestereknek: „A legnagyobb sem képes magot vetni,

* Rónai György fordítása.

aratni, működni, ha a talaj töretlen. Ebből a szemléletből kiindulva a művészet talaján a szervezeteknek is megvan a maguk értelme és szükségessége.”

Világos a párhuzam Furtwängler saját értékelésével a Harmadik Birodalomban betöltött szerepéről, és nem kis kockázatot vállalt, hogy az (állami) szervezetet a közepszerűséggel hozta összefüggésbe. Természetesen maga Furtwängler az a Hans Sachs, aki a német zene géniuszát eljuttatja méltó partneréhez, a néphez. Közvetítői minőségében ő maga talán nem „természetadta művész-zseni”, de von Stolzinghoz hasonlóan ő is született művész, és „többé vagy kevésbé” kívül áll a szervezeten. Teljes egészében nem vetheti el a szervezetet, mivel az a hagyományt képviseli, ami Furtwängler szemében legalábbis részben egyet jelent a „törvénnyel”. Azt azonban már nem engedi, hogy a szervezeté legyen az utolsó szó. Igaz, hogy Wagner operája Sachs intelmével ér véget, hogy „Becsüljétek a német mestereket” („ehrt eure deutschen Meister”), de ez csupán kódaja az igazi drámának: „a mesterek becsülete csak a mű végén áll helyre, miután a volta-keppen dráma már lejátszódott.”⁴⁸

Furtwänglernek voltak fenntartásai Hindemith zenéjét illetően, és korántsem tekintette őt „természetadta művész-zseninek”, mint Wagner von Stolzingját (vagy ennek alkotóját). Mégis több, mint valószínű, hogy a Hindemith-ügyben betöltött szerepét párhuzamba hozta Hans Sachs *Mesterdalmokok*-beli szerepével. Egyik – vagy Hitlernek vagy Goebbelsnek szánt – 1935

elején írt feljegyzésében közvetlen utalást is tesz Wagner operájára, kifogásolván, hogy „a párt a végsőkéig megszervezi a kulturális életet”.⁴⁹ S felfedezhető még egy további kapcsolat a *Mesterdalmokok* „művészet és nép”-gondolatköre és aközött, hogy Furtwängler védelmére kelt Hindemith *Mathis, a festő* című operájának, mégpedig annak révén, hogy tágabb értelemben tematikai párhuzam húzható e két opera között. Wagner Sachsjához hasonlóan Hindemith Mathisa is – aki Matthias Grünewaldot, a 16. századi német festőt testesíti meg – az állam és a nép között egyensúlyoz: jóllehet művészként a mainzi érsek függésében áll, mégis támogatja a fellázadt parasztok ügyét.

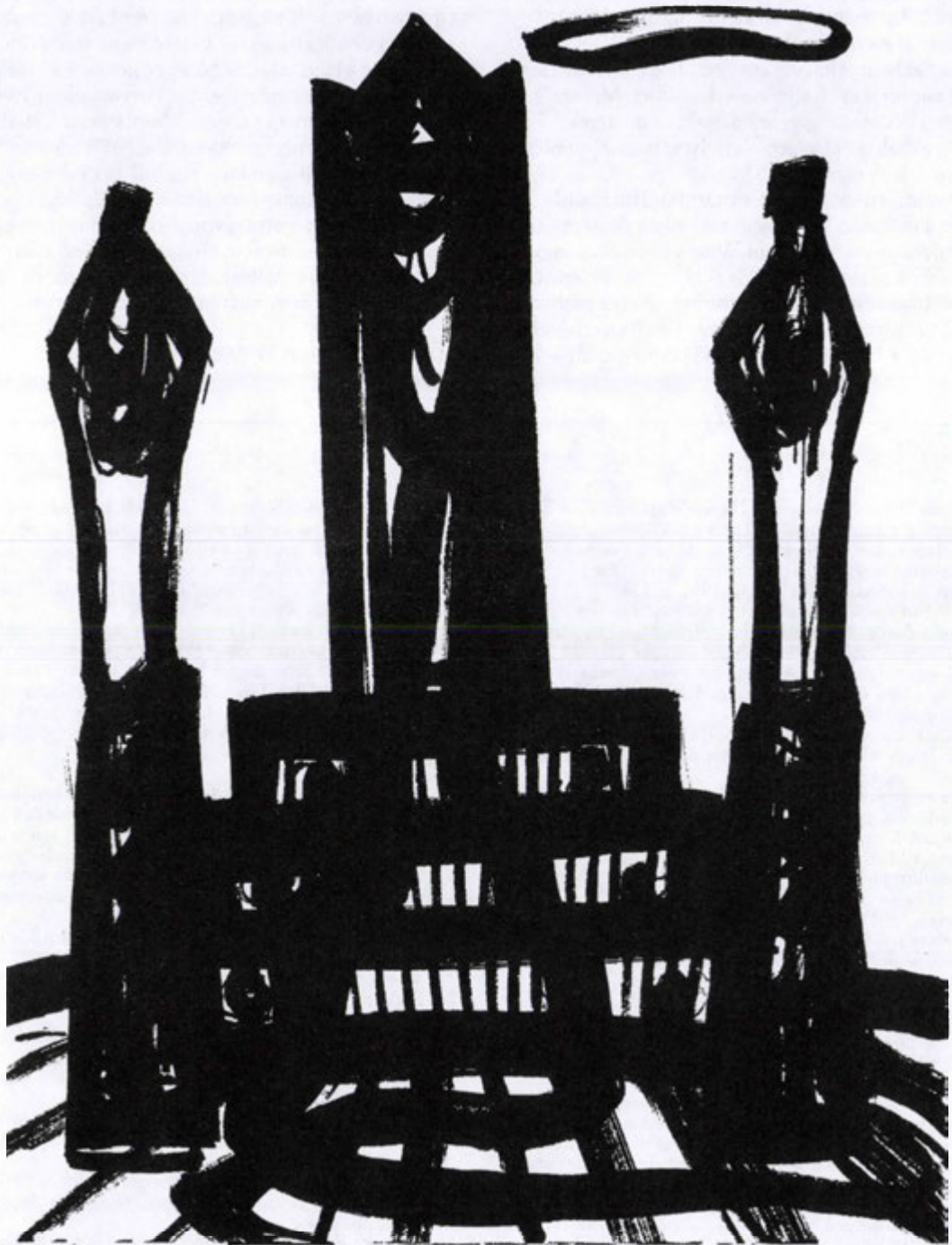
Ha Furtwängler Sachs-szal azonosította magát, ezt annak tudatában illett volna tennie, hogy Wagner cipésze hiába volt vitában a „mesterdalmnok-szervezetel”, mégiscsak elismert és vezető tagja volt a céhnek, nem pedig olyan, aki „többé vagy kevésbé kívülről” állt volna. Az 1938. szeptember 5-i Furtwängler-felvételről hallgatván Wagner operájának zárószavait („Heil Sachs! Heil Nürnbergs teurem Sachs!”) felettébb könnyű elképzelni, amint – Rudolf Bockelmann szavaival – „az ünnepi érzületű közönség fergeteges üdvözlésével közepette egymáshoz lép a nemzet két vezére”. Bármily furcsa is, alighanem mind a kettő Hans Sachsnek képzelte magát. Úgy hiszem, bízást kijelenthetjük, hogy mélyen eltérő indíttatásból.

FORDÍTOTTA LITVÁN PÉTER

J E G Y Z E T E K

1. Yehudi Menuhin előszavában Hans-Hubert Schönzeler *Furtwängler* című könyvéhez. London: Duckworth, 1990. p. vi.
2. Joachim Kaiser, „Politische Biographie eines vermeintlich Unpolitischen”, in Gottfried Krauss (szerk.), *Ein Mass, das heute fehlt*, Otto Müller Verlag, 1986, p. 124.
3. 1928-ban Furtwängler elhagyta a Gewandhaus zenekart, hogy a Berliini Filharmonikusokra irányíthassa figyelmét. Berliini feladatai miatt két év után elhagyta a Bécsi Filharmonikusokat is. Azonban továbbra is rendszeresen vezényelte a Bécsi Filharmonikusokat, és 1939-ben ismét zeneigazgatójuk lett.
4. Kiadatlan jegyzetfüzetek 1933-ból, idézi Fred K. Prieberg, *Kraftprobe: Wilhelm Furtwängler im Dritten Reich*, Wiesbaden: Brockhaus, 1986, p. 54.
5. Újra nyomtatva in Wilhelm Furtwängler, *Ton und Wort*, Wiesbaden: Brockhaus, 1955, p. 70.
6. *Ton und Wort*, p. 71.
7. Thomas Mann, *Tagebücher 1933–4* (1933. április 13.), Frankfurt: Fischer, 1977, p. 47.
8. Idézi Prieberg, p. 142.
9. Prieberg, p. 145.
10. Prieberg p. 144.
11. Karajannak a náci hatalomhoz fűződő viszonyáról lásd Robert C. Bachmann, *Karajan: Anmerkungen zu einer Karriere*, Düsseldorf: Econ, 1983, pp. 60–162. Magyarul: *Karajan, megjegyzések egy karrierhez*, Európa, 1990. R. Szilágyi Éva fordításában.
12. Többek között felrörták Hindemithnek, hogy Második Vonóshármasát Furtwängler zsidó koncertmesterével, Szymon Goldberggel és Emanuel Feuermann csellistával vette lemezre 1934 januárjában, Londonban.
13. A megállapodásról szóló beszámoló in „Die Musik”, 1935. március, idézi Bernd Wessling, *Furtwängler: Eine kritische Biographie*, Stuttgart: DVA, 1985, p. 293.
14. Furtwängler mindazonáltal háromszor is vezényelt megszállt területen a háború idején, kétszer Koppenhágában (1942-ben és 1943-ban) és egyszer Prágában, 1940-ben. A prágai koncertre Goebbels „engesztelő” látogatása kapcsán került sor, 1940. november elején. Goebbels 1940. október 5-i naplófeljegyzése szerint Furtwängler „nagyon készséges, és azt is felajánlotta, hogy egy esetleges prágai látogatás során koncertet ad a Filharmonikusokkal. Ennek a látogatásnak kell megkoronázni a békéltető munkánkat. Mindezt nagyon ügyesen nyélbe fogom ütni.”
15. Valamennyi Goebbels *Naplójára* tett utalás Elke Fröhlich húszkötetes kiadásán alapul (kiadta Sauer, 1987–1994).
16. Priebergen és Schönzeleren kívül lásd továbbá Elisabeth Furtwängler, *Über Wilhelm Furtwängler*, Wiesbaden: Brockhaus, 1979. és Sam H. Shirakawa, *The Devil's Musicmaster: The Controversial Life and Career of Wilhelm Furtwängler*, Oxford: OUP, 1992.
17. Idézi Wessling, pp. 24–5.
18. A Reichsmusikkammer első elnöke, aki közvetlenül a Goebbels által vezetett Reichskulturkammer felé tartozott számadással, Richard Strauss volt. Furtwängler volt az alelnök, amíg 1934 decemberében le nem mondott mindenfajta tisztségviselésről. Ehhez a tisztségéhez akkor sem tért vissza, amikor 1935 tavaszán ismét bekapcsolódott a zenei életbe.
19. Idézi Prieberg, p. 404.
20. WF levele Ludwig Curtiushoz, 1934. szeptember 10., in Wilhelm Furtwängler, *Briefe* (szerk. Frank Thiess), Wiesbaden: Brockhaus, 1964, p. 77.
21. *Briefe*, p. 77.
22. In Prieberg, p. 361.
23. „Die Weltgültigkeit Beethovens”, in *Ton und Wort*, p. 184. Magyarul: „Beethoven az egész világé”, in Wilhelm Furtwängler, *Zene és szó*, Gondolat, 1969, p. 105. Gergely Erzsébet fordítása.
24. „Essay über tonale und atonale Musik” (1947), in Wilhelm Furtwängler, *Gespräche über Musik*, Mannheim: Brockhaus, 1983, p. 105.
25. „Mendelssohn, zu seinem 100 jährigen Todestag, 1947” in Wilhelm Furtwängler, *Vermächtnis*, Wiesbaden: Brockhaus, 1956, pp. 116–7.
26. Wilhelm Furtwängler, *Aufzeichnungen 1924–1954*, Zürich und Mainz: Atlantis, 1996, pp. 183–4.

27. Kiadatlan jegyzetfüzetek, idézi Prieberg, p. 361.
 28. *Aufzeichnungen*, p. 284.
 29. Idézi Wessling, pp. 325–6.
 30. Wessling, pp. 326–7.
 31. Idézi Wessling, p. 379.
 32. Lásd Klara Höcker beszámolóját in *Die nie vergessenen Klänge: Erinnerungen an Wilhelm Furtwängler*, Berlin: Arani, 1979, pp. 95–98.
 33. *Briefe*, p. 165.
 34. *Briefe*, pp. 166–7.
 35. *Briefe*, p. 168.
 36. *Briefe*, pp. 168–9.
 37. WF levele Bruno Waltherhoz, 1949. január 1., *Briefe*, p. 188.
 38. Walter levele WF-hez, 1949. január 13. Idézi Prieberg, p. 15.
 39. WF levele Waltherhoz, 1949. január 22., in *Briefe*, pp. 191–2.
 40. *Aufzeichnungen*, 1945, p. 252, e tanulmány szerzőjének kiemelése.
 41. *Aufzeichnungen*, 1945, p. 263, e tanulmány szerzőjének kiemelése.
 42. Idézi Elisabeth Furtwängler, *Über Wilhelm Furtwängler*, p. 124.
 43. Idézi Curt Riess, *Furtwängler: Musik und Politik*, Bern, 1953, p. 292.
 44. Idézi Riess, p. 241.
 45. Lásd, többek között, Schönzeler, p. 50.
 46. Idézi Prieberg, p. 203.
 47. „Hans Sachs wies den Weg”, in *Ton und Wort*, p. 196. Magyarul: „Hans Sachs kijelölte az utat”, in *Zene és szó*, p. 114. Gergely Erzsébet fordítása.
 48. *Ton und Wort*, p. 197. *Zene és szó*, p. 115.
 49. Lásd Prieberg, p. 192.

© 1999 Richard Aczel "Furtwängler"

A 2000 kulturális ajánlata

Írások a korrupcióról

Bócz Endre, Gombár Csaba, Kende Péter,
Lengyel László, Vásárhelyi Mária,
Bíró A. Zoltán,
Varga György, Szilágyi Ákos,
Farkas Ákos tanulmányai

KORRIDOR
KÖTETEK

HELIKON KIADÓ

Januártól ez a bankjegy

ennyit ér:

Példányonként 200-ért 2000-ert!

Előfizetőknek egy évre: 1608 forint
fél évre: 804 forint

«le kazovrasij»

«le kapi»

„A társadalmi életből, amennyire lehet, ki kell küszöbölnünk a szerencsétlenségeket, mert a szerencsétlenségnek csak akkor van értelme, ha a kegyelem útját készíti elő, ám a társadalom nem a kiválasztottak közössége.”

(Simone Weil)

Értelmetlen szerencsétlenség azonban bárkit érhet.

Ha maguk a szerencsétlenségek nem is,
a szerencsétlenségek következményei
nagyraoszt kiküszöbölhetők életünkben.

Föltéve, hogy biztosítottuk magunkat ellenük.

HUNGÁRIA BIZTOSÍTÓ RT.

Biztosítás mindenkinek, minden módon, minden eshetőségre

FAMÍLIA ÉLETBIZTOSÍTÁS
HARMÓNIA ÉLETBIZTOSÍTÁS
HOLNAP NYUGDÍJBIZTOSÍTÁS
LÉPÉSELŐNY ÉLETBIZTOSÍTÁS

Keresse üzletkötőinket
személyesen irodáinkban az ország minden pontján

Hungária Biztosító Rt.
az Allianz Csoport tagja